जनकपुरधाम

जनकपुरधाम उप-महानगरपालिका

जनकपुरधाम सम्पदा पथ (मार्ग) सीमाङ्कन खाका प्रतिवेदन ,२०७८

JANAKPURDHAM SUB-METROPOLITAN CITY

JANAKPURDHAM HERITAGE ROUT DEMARCATION FRAMEWORK REPORT ,2021

सफा, स्वच्छ, हरियो नगर बनाउने हाम्रो काम ।
सुन्दर बाटो/घाटो लक्षित हाम्रो जनकपुरधाम ॥
-जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका

जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका

जनकपुरधाम सम्पदा पथ (मार्ग) सीमाङ्कन खाका

(JANAKPURDHAM HERITAGE ROUT DEMARCATION FRAMEWORK)

प्रतिवेदन

(REPORT)

जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका

यू.के.एड, सुदृढ परियोजना

जनकपुरधाम, धनुषा

प्रदेश नं. २

२०७८

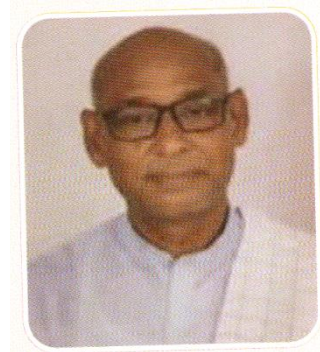

दुई शब्द

विश्वकै महत्त्वपूर्ण धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थल मध्ये जनकपुरधामलाई एउटा प्रमुख केन्द्रको रूपमा लिने गरिन्छ । जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका र यू.के.एड, सुदृढ परियोजनाको अगुवाइमा 'जनकपुरधाम सम्पदा पथ (मार्ग) सीमाङ्कन खाका प्रतिवेदन' तयार गरेको देख्दा निकै खुशी लागेको छ ।

जनकपुरधाम विश्वकै पर्यटकहरूकालागि एउटा उत्तम धार्मिक गन्तव्य स्थल भएकोले यहाँ सम्म आवत-जावत गर्न यो खाकाले सुगम बनाउनेमा कुनै शंका छैन । यस खाकालाई आधुनिक प्रविधिको रूपमा प्रयोग गरी इन्टरनेटको माध्यमबाट जनकपुरधामका विभिन्न पवित्र धार्मिक स्थल, मन्दिर, आश्रम, कुञ्ज, सागर, सर, पोखरी, तलाउ, कुण्ड, कूपहरूलाई सहजताकासाथ अवलोकन गर्न तयार गरिएको यो प्रतिवेदनले धार्मिक तथा सांस्कृतिक पर्यटकहरूलाई आकर्षित गर्ने कुरामा म पूर्णरूपले सहमत छु ।

अतः यो सीमाङ्कन खाका एउटा सानो प्रतिवेदन भएपनि पर्यटकहरूलाई यस प्राचीनतम् धार्मिक तथा सांस्कृतिक नगरीसम्म आकर्षित गर्न एउटा आधार हुनेछ भनी आशा गर्दछु । धन्यवाद ।

लालकिशोर साह
नगर प्रमुख
जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका
धनुषा (नेपाल)

विषय सूची

मुखपृष्ट (Front Page)……………………………………………………….....I
सीमाङ्कन खाकाको नाम (Name of the Demarcation Frame-Work)………..II
दुई शब्द (Two Words)…………………………………………………...III
सारतत्व (Abstract)…………………………………………….…………१
(१) विषय प्रवेश (Introduction)……………………….……………….………..२
(२) साहित्य सिंहावलोकन (Literature Review)……………………….………४
(३) अनुसन्धान विधि (Research Methodology)……………..…………..….....६
(४) विश्लेषण (Analysis)……………..……………………………………………...७
(१) सडक मार्ग (Road Routs)……………..…………………………………८
(१)मूलमार्ग (Main Routs)…………….……………………………..….८
(२) सहायक मार्ग (Branch Routs)……………..…………………..…१२
(३) उपसहायक मार्ग (Sub- Branch Routs)……………..…………….....१५
(२) करिडोर मार्ग (Corridor Routs)……………..…………………….....२३
(१) जानकी करिडोर (Janaki Corridor)……………..……………….…२३
(२) विहारकुण्ड करिडोर (Biharkunda Corridor)…………………..…२४
(३) मणिमण्डप करिडोर (Manimandap Corridor)……………..……२४
(४) कुपेश्वरनाथ करिडोर (Kupeshwarnath Corridor)…………………२५
(५) जनकहजारी विद्यापीठ करिडोर (Janak Hajari Vidyapith Corridor)..२६
(६) बेलाकुटी करिडोर (Belakuti Corridor)……………..……….…..२७
(७) पापमोचनी करिडोर (Papamochani Corridor)…………….……२७
(८) अन्तर्गृही परिक्रमा करिडोर (Antargrihi Parikrama Corridor)…..…२८
(९) मध्य परिक्रमा करिडोर (Madhya Parikrama Corridor)……………२९
(५) निष्कर्ष (Conclusion)……………..………………………………………३०
(६) सुझाव (Recommendation)……………..…………………………….…३२
सन्दर्भ पुस्तकहरू(Reference Books)……………..……………………३३
जनकपुरधामको नक्शा (Map of Jankpurdham)……………..…………३४
करिडोरको रेखाचित्र (Figure of Corridors)……………..…..………३५-४१

जनकपुरधाम सम्पदा पथ (मार्ग) सीमाङ्कन खाका

(JANAKPURDHAM HERITAGE ROUTE DEMARCAION FRAME-WORK)

सारतत्व (Abstract)

जनकपुरधाम निकै पुरानो धार्मिक नगरको रूपमा प्रसिद्ध छ । यसलाई दुई पाटोमा हेर्नुपर्ने हुन्छ । पहिलो पाटो भनेको प्राचीन जनकपुरधाम र दोस्रो पाटो भनेको आधुनिक जनकपुरधाम रहेका छन् ।

प्राचीन जनकपुरधाम जनकको नगरी, मिथिलाको राजधानी एवं सीताको जन्मभूमिको रूपमा इतिहासमा प्रख्यात छ । मिथिलाका राजा जनकको नामबाट नामाकरण भएको जनकपुरधाम हिन्दू धर्मावलम्बीहरूका लागि प्राचीन कालमा पनि एउटा पवित्र तीर्थस्थल वा धामको रूपमा विश्वविख्यात थियो । विश्वका विभिन्न ठाउँका मानिसहरू जनकपुरधाममा शिक्षा आर्जन गर्न आउँथे र शिक्षित भएपछि आ-आफ्ना स्वदेश फर्कन्थे । त्यसबेला पनि जनकपुरधाम एउटा पर्यटकीय स्थलको रूपमा विश्व प्रसिद्ध थियो । यस नगरलाई प्राचीन कालका ऋषि-मुनिहरूले तपोभूमिको रूपमा सजाएका थिए । यसलाई रामायण, वेद, पुराण, उपनिषद्, वृहत् विष्णुपुराण र मिथिला माहत्म्यले समेत एउटा अति पवित्र स्थलको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । प्राचीन कालमा यस ठाउँमा आवत-जावत गर्ने के कस्ता रूटहरू थिए अहिले ती कुराहरू खोजको विषय रहेको छ ।

आधुनिक जनकपुरधामको खोजीको श्रेय महात्मा शूरकिशोर दास वैष्णवलाई जान्छ । आज भन्दा करिब ४०० वर्ष अघि राजस्थानको लोहागढबाट उहाँ जनकपुरको खोजमा यहाँ आएका थिए । त्यसबेला जनकपुर रहेको ठाउँमा जङ्गलै-जङ्गल थियो । यहाँ आएर सानो कुटी बनाइ माता जानकीको प्रतिमा स्थापित गरेर निकै पवित्र भावनाले उनको पूजा-अर्चना गर्न थाले । महात्मा शूरकिशोर दास वैष्णवको निष्ठाबाट प्रभावित भएर वि.सं. १७८४ मा मकवानपुरका राजा मानिक सेनले १,४०० विघा जमीन दान स्वरूप प्रदान गरे । यस किसिमले जनकपुरको प्रसिद्धि सुनेर टाढा-टाढाबाट सन्तहरू यहाँ आउन थाले । विस्तारै विभिन्न ठाउँका दाताहरू यहाँ आएर मन्दिरहरूको निर्माणमा सहयोग गर्न थाले । जनकपुरधामको निर्माणमा सन्त-महन्थहरूको प्रमुख भूमिका रहेको छ ।

वर्तमान समयको जनकपुरधाम नेपालको एउटा विकसित नगरको रूपमा स्थापित छ । यहाँ पर्यटकहरूको आवत-जावतमा निकै बृद्धि भएको छ । पर्यटकहरूलाई जनकपुरधामसम्म आवत-जावत गर्न सजिलो कसरी हुन्छ ? सोचका साथ जनकपुरधाम

सम्पदा पथ (मार्ग) सीमाङ्कन खाका तयारीको सिलसिलामा यो सानो खोज प्रतिवेदन तयार हुन लागेको छ । यस खाकालाई आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी इन्टरनेटको माध्यमबाट जनकपुरधामका विभिन्न पवित्र स्थल, पोखरी, तलाउ, कुवाँ, कुण्ड, कूप, मन्दिर-कुटीहरूलाई सहजतासाथ अवलोकन गरोस भने उद्देश्यका साथ यस खाकालाई कोर्ने प्रयत्न गरिएको हो ।

अहिले सम्म बाटो-घाटोलाई राम्रोसंग व्यवस्थित गरेको देखिँदैन । हालको सडक सञ्जालको अवस्थालाई हेर्दा पर्यटकहरू जनकपुरधामसम्म कसरी पुग्ने हो ? कठीन रहेको देखिन्छ । यस खाकाबाट जनकपुरधामका विभिन्न धर्मस्थल, जलाशय, मन्दिर, कुटीहरूसम्म इन्टरनेटको सहयोगले गन्तव्य स्थलहरूमा पुगी दर्शन गरेर फर्कन सहयोग पुग्ने छ । अर्कोतिर नेटमा राख्दा विश्वका पर्यटकहरू घरै बसी-बसी आफ्ना ल्यापटप, मोबाइल तथा अन्य विद्युतीय साधनबाट जनकपुरधाम बारे विस्तृत जानकारी लिन सक्नेछन् । यसरी जनकपुरधामको पर्यटन क्षेत्रले आउने दिनमा एउटा निकै महत्वपूर्ण गन्तव्य हुने छ भन्ने विश्वास लिन सकिन्छ ।

(१) विषय प्रवेश (Introduction):

कुनै पनि राष्ट्रलाई समृद्धिको बाटोमा अगाडि बढाउन पर्यटन व्यवसायको प्रमुख हात रहेको हुन्छ । पर्यटन व्यवसायबाट देशको आर्थिक विकासको साथसाथै सांस्कृतिक चिनारी र समृद्धिमा निकै ठूलो सहयोग पाउन सकिन्छ । पर्यटन व्यवसायद्वारा मूल रूपले विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने एउटा ठूलो आधार हुनेमा शंका छैन । यसले युवावर्गहरूका लागि रोजगारीको अवसर समेत श्रृजना हुन्छ ।

हाम्रो देशमा पर्यटनको इतिहास निकै पुरानो छ । जनकपुरधाम प्राचीन कालमा विद्वान, व्यापारी, कलाकार, शिक्षक, कवि आदिको केन्द्र थियो । सबैभन्दा ठूलो धार्मिक पर्यटन केन्द्रको रूपमा जनकपुरधामलाई लिने गरिन्थ्यो । हुन पनि जनकपुरधाम तीन वटा शब्द मिलेर बनेको छ जसले जनक भनेको पिता, पुर भनेको नगर तथा धाम भनेको देव भूमिलाई दर्शाउँछ । यसबाट के बुझ्नसकिन्छ भने जनकपुरधाम प्राचीन कालदेखि नै पर्यटन क्षेत्रको उत्पत्ति स्थल रहेको छ । एउटा कुरा निश्चित छ कि आज जस्तो सडक मार्ग, रेल मार्ग, तथा हवाई मार्ग को विकास भएको थिएन । आज जनकपुरधामसम्म आवत-जावत गर्न सडक मार्ग, रेल मार्ग तथा हवाई मार्गको सेवा उपलब्ध छ । मानिस भारतको कुनै ठाउँबाट यी तीनै मार्गको प्रयोग गरी जुन बेला पनि जनकपुरधामसम्म आवत-जावत गर्न

कुनै किसिमको कठिनाइको सामना गर्नु पर्दैन । विदेशबाट जनकपुरसम्म आउन-जान मूल रूपले हवाई सेवाको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जनकपुरधाममा प्राचीन कालका अवशेषहरू अहिले मूलरूपले पोखरी, तलाउ, कुण्ड, कूप तथा केही मार्गलाई लिन सकिन्छ । यी मठ-मन्दिरहरू जीर्ण हुँदै गएपनि अहिले हामी जे देख्छौं ती सबै नयाँ निर्मित रहेका छन् । बाटो-घाटोको रूपमा जे जस्तो अवस्था रहेपनि तीनैवटा परिक्रमा मार्गलाई अहिले पनि प्रमाणको रूपमा लिन सकिन्छ । बृहत परिक्रमा जो मिथिलाको सीमाको चारैतिर घुमेको छ । कोसी र गंगाको मिलन विन्दुमा पुगेर पश्चिम तिर लाग्दै पुनः नारायणी र गंगाको मिलन विन्दुबाट उत्तर तिर जानुपर्ने हुन्छ । नारायणी नदीको चुरिया श्रृंखला सम्म पुगी पूर्वतिर लाग्नु पर्ने हुन्छ । यस्तै क्रमशः पूर्वतिर जाँदा-जाँदै कोसी र गंगाको मिलन विन्दुमा पुग्दछ । जनकपुरधाममा आएर विसर्जन गरेका हुन्छन् ।

यस्तै पञ्चकोसी मध्यम परिक्रमा जो धनुषाको कचुरीमा स्थित मिथिला बिहारी मन्दिरबाट फाल्गुन आमावश्याका दिनदेखि शुरू भई पहिलो विश्राम हनुमान नगरमा गरेर भोली पल्ट कल्याणेश्वरमा दोस्रो विश्राम लिन्छन् । भोलीदेखि बृत आकारमा पश्चिमतिरबाट गिरिजास्थान, मटिहानी, जलेश्वर, मडै, ध्रुवकुण्ड, कञ्चनवन, पर्बत्ता, धनुषाधाम, सतोषर, औरही, करूणा, विसौल हुँदै पुनः जनकपुरधाममा आएर अन्तःगृह परिक्रमा पश्चात् समापन गर्ने गरिन्छ ।

तेस्रो तहमा आउने परिक्रमाको नाम लघुपरिक्रमा/अन्तर्गृही परिक्रमा जो जनकपुरको कदमचौक बाट शुरू भई पुनः त्यही आएर विसर्जन गरी आ-आफ्ना घर फर्कने गर्दछन् ।

आधुनिक जनकपुरमा सडक सञ्जाललाई हेर्दा व्यवस्थित बनेको छैन । यस्ता अव्यवस्थित सञ्जाललाई व्यवस्थित गर्नका लागि नै सम्पदा पथ (मार्ग) सिमाङ्कन खाका तयार गर्ने काम शुरू भएको छ । अब आउने पर्यटकहरू इन्टरनेटको माध्यमबाट स्वयं निर्धारित ठाउँमा पुग्न सक्छन् । जनकपुरधामको लागि यस्ता खाकाको निकै आवश्यकता थियो । आशा गरौं यस खाकाले आवत-जावतको समस्यालाई छिटै समाधान गर्ने छ ।

रेल मार्ग अहिले पनि तयारी अवस्थामा नै रहेको छ । भारतको जयनगर देखि जनकपुरधामको कुर्थासम्म रेल्वे लिक तथा बोगीहरू तयार अवस्थामा रहेपनि रेल सञ्चालन कहिले होला ठेगान छैन । आशा गरौं रेल निकट भविष्यमा सञ्चालन हुने छ ।

हवाई सेवा पनि घुमाउरो छ । जनकपुरधाम आवत-जावत गर्न काठमाण्डू हुँदै आउनु पर्ने हुन्छ । जनकपुरधामको हवाई मैदानलाई क्षेत्रीय स्तरको मैदानमा विकसित गरी कम्तिमा भारतबाट सोझै जनकपुरधामसम्म आवत-जावत गर्ने व्यवस्था भईदिएमा पर्यटकहरूलाई निकै सजिलो हुने छ ।

हुनत जनकपुरधामको महत्ताको बारेमा धेरै बढी उल्लेख गर्नु पर्दैन होला, किनभने भारतीय राष्ट्राध्यक्ष, शासनाध्यक्ष, प्रान्तीय प्रमुख, मुख्यमंत्री आदि प्रमुख व्यक्तित्वहरूको आगमन भईसकेको छ । नेपालका पूर्व राजा, पूर्व राष्ट्रपति, वर्तमान राष्ट्रपति तथा पूर्व प्रधानमंत्री देखि वर्तमान प्रधानमंत्री समेत जनकपुरधाममा आएर जानकी माताको आशीर्वाद लिने गरेका छन् ।

अहिले जनकपुधाम प्रदेश नं. २ को राजधानी, धनुषा जिल्लाको सदरमुकाम रहेकाले यसको विकासमा संघीय तथा प्रदेश सरकारको योगदान निकै महत्त्व राख्दछ । स्थानीय सरकारको रूपमा रहेका जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका यसको विकासकालागि आधार स्तम्भ नै रहेको हुनाले अबको दिनमा जनकपुरधामको बाटो-घाटोको सुधार पक्कै हुने छ । अहिले ढल्केवरदेखि जटहीसम्मको सिक्स लेन सडक, भीट्ठामोडदेखि जनकपुरधामसम्मको फोरलेन सडक, हुलाकी सडकको पक्कीकरणले गर्दा जनकपुरधामको मुहार पक्कै पनि सुधारोन्मुख रहेको मान्न सकिन्छ ।

(२) साहित्य सिंहावलोकन (Review of Literature):

प्राचीनकालदेखि नै राजर्षि जनक, जगदम्वा जानकी एवं विभिन्न विद्वान-विद्विषी, ऋषि मुनिहरूको तपोभूमिको रुपमा जनकपुरधाम विश्वमा प्रसिद्ध छ । जनकपुरधामले पाएको महत्ताको उल्लेख बृहत् विष्णु पुराण, महाभारत, रामायण, मिथिला महात्म्य आदि ग्रन्थहरूले पनि प्रमुख स्थान दिएर वर्णन गरेका छन् ।

आधुनिककालमा जानकी मन्दिरको प्रथम महन्थ सन्त शूरकिशोरदास वैष्णवद्वारा रचित 'मिथिला विलास', राममन्दिरका महन्थ विशेश्वर गिरीद्वारा रचित 'जनकपुर तीर्थादि एवं मिथिला महात्म्य'को रचनाले नेपाल सहित भारतको चारै धामसम्म प्रचार-प्रसार भएकै हो । यस्तै रामानन्द आश्रम (दुल्हा-दुल्हिन मन्दिर)का संस्थापक महन्थ अवधकिशोर दास 'प्रेम निधि' ले २००४ सालमा 'जनकपुरधामको झाँकी' पुस्तक प्रकाशन गरेर यस धाम तिर देशी -विदेशी पर्यटकहरूलाई ध्यानाकर्षण गराए ।

यस्तै पं. जीवनाथ झाद्वारा २०१५ सालमा प्रकाशित 'जनकपुर परिचय', रामस्वरूप बी.ए.द्वारा प्रकाशित 'जनकपुर महिमा', पं. रघुनन्दन झाद्वारा २०२३ सालमा प्रकाशित 'मिथिला महात्म्य दर्पण', रामकुमार शरणद्वारा लिखित 'मिथिला महात्म्य', प्रा.शंकरलाल मुरारकाद्वारा प्रकाशित 'जनकपुरपुञ्ज', महेन्द्र मलंगियाद्वारा प्रकाशित 'मै जनकपुर हुँ' पं. रोहणीबल्लभ शर्माद्वारा रचित संस्कृत भाषामा 'मिथिला सौरभ' तथा चन्द्रशेखर उपाध्यायद्वारा नेपाली खण्ड काव्यको रूपमा लिखित 'जनकपुर मिमांसा' जस्ता पुस्तकको माध्यमबाट जनकपुरधामको परिचय र महत्त्व नेपाल भारतको कुना-कुनासम्म पुऱ्याएका छन् ।

यस्तै अन्य रचयिताहरूमा पं. सुरेश झाद्वारा रचित 'मैथिली मिथिला महात्म्य' डा. रामदयाल राकेशद्वारा अंग्रजी भाषामा लिखित 'जनकपुर द सेकरेड जीवेल अफ नेपाल' तथा 'मिथिलाञ्चलके प्रमुख पर्यटकीय स्थल', पं.श्रीकृष्णद्वारा रचित हिन्दी दोहावलीमा 'जनकपुर दर्शन', विष्णुप्रसाद उपाध्यायद्वारा लिखित 'मिथिला महात्म्य' शिवेन्द्रलाल कर्ण र नारायणप्रसाद रिमाल द्वारा लिखित 'जनकपुरधामको मठ-मन्दिर', रामभरोस कापडि 'भ्रमरका 'जनकपुरधामको सांस्कृतिक सम्पदा', पुष्पराज चमनद्वारा रचचित 'जनकपुरधामको ऐतिहासिक र आध्यात्मिक दृष्टिकोण' तथा रामहृदय प्रसादद्वारा लिखित जनकपुरको कथा व्यथा एंव जनकपुर दर्शन आदि पुस्तकहरूले जनकपुरधामको महिमालाई निकै उजागर गरेको छ ।

यस्तै केही विदेशी विद्वान लेखकहरूले समेत जनकपुरधाम बारे विभिन्न पुस्तकहरूमा लेखेको हेर्न सकिन्छ । यी विद्वान लेखकहरू मध्ये केही प्रसिद्ध विद्वानहरू क्रमशः अदुल्यादेज बरघट रिचार्ड, माखन झा, थोमस केली, कृष्णचन्द्र मिश्रा आदि हुन् । यस्ता अनेक विद्वान लेखकहरूले जनकपुरधामबारे आफ्ना विभिन्न पुस्तक प्रकाशित गराएका छन् । यी पुस्तकहरू जनकपुरधामको महिमालाई निकै रोचक ढंगले उजागर गर्ने काम गरेको छ ।

यसका लेखक डा. रामसागर पंडितद्वारा लिखित 'सोसियो-कल्चरर हेरिटेज अफ जनकपुरधाम' (अंग्रेजीमा) रहेको छ । जनकपुरधामको चर्चा पुराण, वेद तथा धार्मिक ग्रन्थहरूमा समेत उल्लेख छ । पौराणिक कालमा जनकपुरधामको बाटो-घाटो कस्ता थिए यसको विस्तृत विवरण पता लगाउन विस्तृत तथा गहिरो अनुसन्धानको आवश्यकता छ तर यति भन्न सकिन्छ कि जनकपुरधामसंग विभिन्न धार्मिक, सांस्कृतिक नगरीहरूको सम्बन्ध राम्रो रहेकाले एक नगरबाट अर्को नगरसम्म आवत-जावत गर्न राम्रै बाटो-घाटो रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । आजको जनकपुरधामलाई विश्व जगतसंग जोडिसकिएको छ ।

जहाँबाट पनि जनकपुरधामसम्म आउन-जान हवाई मार्ग, सडक मार्ग तथा रेल मार्गलाई प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

३. अनुसन्धान विधि (Research Methodology) :

विद्वानहरू अनुसन्धानात्मक प्रतिवेदन तयार गर्दा विभिन्न किसिमका विधिहरू अपनाउने गरेका हुन्छन् । कुनै पनि अनुसन्धान लेखनकालागि तथ्याङ्क आवश्यक हुन्छ । प्रत्येक अनुसन्धान-पत्रले पूर्ण परिचय, विवरण, यसका सहसम्बन्ध, स्रोत उत्पति, अवस्था, उपचार र वर्तमान स्थिति समेटिनु पर्ने हुन्छ । यी तथ्याङ्क एउटा निश्चित क्षेत्रबाट सङ्कलन गर्नु पर्छ जो अनुसन्धानकर्ताको जानकारीमा हुन्छ । कुनै पनि अनुसन्धानको गुणस्तर गुणस्तरीय गणकमाथि निर्भर हुन्छ । गणक अनुभवी र सक्षम हुनुपर्छ । तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा प्रशासकीय प्रवन्ध पनि चुस्त र दुरूस्त हुनुपर्दछ ।

अनुसन्धान काम पूरा गर्न विभिन्न तरिका अपनाएका हुन्छन् । एउटा राम्रो अनुसन्धान प्रणालीगत तथा नियंत्रित प्रयोगमा आधारित हुनुपर्दछ । अनुसन्धान-पत्र वैज्ञानिक विधिमा आधारित हुनुपर्दछ । यसले गहिरो तथा विस्तार क्षेत्रलाई समेटेको हुनुपर्दछ । कुनै पनि अनुसन्धानमा बढी भन्दा बढी सूचना तथा सञ्चारलाई प्रयोग गरेको हुनुपर्दछ । कुनै पनि अनुसन्धान मानव जातिलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर पूर्णता दिनु पर्दछ ।

तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने दुई किसिमका विधिहरू अपनाइने गरिन्छ । ती विधिहरू क्रमशः प्राथमिक र माध्यमिक विधि हुन । प्राथमिक विधि एउटा सम्बन्धित क्षेत्रबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको हुन्छ । यसलाई अर्जिनल तथ्याङ्क पनि भनिन्छ । यस पत्रलाई पूर्णता दिन बढी भन्दा बढी प्राथमिक तथ्याङ्कलाई प्रयोगमा ल्याइएको छ । माध्यमिक तथ्याङ्क एउटा त्यस्तो तथ्याङ्क हो जो विभिन्न प्रकाशित पुस्तक, पत्रपत्रिका, मैगजीन, जर्नल्स आदिबाट सङ्कलित हुन्छन् । यस पत्रमा दुबै तथ्याङ्कलाई प्रयोगमा ल्याइएको छ । मुख्य पुस्तकहरू मध्ये रामायण, महाभारत, बृहत् विष्णु पुराणको साथै विभिन्न आधुनिक पुस्तकहरूलाई प्रयोगमा ल्याइएको छ । यी पुस्तकहरू ऐतिहासिक तथा पौराणिक दस्तावेजहरू छन् ।

केही तथ्याङ्क प्राथमिक विधिद्वारा सङ्कलन गरिएका छन् । विभिन्न साधुसन्तहरू कहाँ गणकहरूलाई पठाएर वास्तविक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने काम भएको छ । म आफै केही पुस्तकालयमा सम्पर्क गरेर तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको छु । गलत तथ्याङ्कले अनुसान्धानकर्ताको मांग अनुसार तथ्य समाधान गर्न सहयोग गर्दैनन् बरु अनुसन्धानलाई अर्को दिशातिर फर्काउन सक्छ ।

सामान्यतः एउटा अनुसन्धानकर्ताले निर्धारित उद्देश्य अनुसार तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको हुन्छ । यसमा स्मार्ट (SMART) सूत्रको प्रयोग गरेको हुन्छ । स्मार्ट भनेको विशिष्टता मापनयोग्य, पहुँच, वास्तविकता र समय निर्धारणलाई जनाउँदछ । अनुसन्धानकर्ता आफै लक्ष्य तथा योजनासंग जानकार हुनुपर्दछ । कुनै पनि अनुसन्धान कार्यमा अनुसन्धानकर्ता आफै सतर्क र सक्रिय रहनु पर्छ अन्यथा अनुसन्धानले प्राप्त गर्ने उद्देश्य दिशाहिन हुन सक्छ ।

यस पत्रमा जनकपुरधामको सांस्कृतिक पथ (मार्ग)को ढाँचा तयार गर्न जनकपुधामका सम्पूर्ण बाटाघाटासंग नजिक भई यसको तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छन । यस्ता बाटा-घाटाका तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा प्राचीनदेखि वर्तमानसम्मका बाटा-घाटालाई ध्यानमा राखी अनुसन्धान-पत्रमा समेट्ने काम भएको छ । लेखक आफै ठाउँ-ठाउँमा गएर वास्तविक तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको हुनाले यस अनुसन्धान-पत्रमा त्रूटिको सम्भावना निकै न्यून छ । जनकपुरधामकालागि यो एउटा नवीन काम हुन गइरहेकोले बडो सतर्कतापूर्वक काम गर्नु पर्ने हुन्छ । यसैलाई ध्यानमा राखी अनुसन्धानकर्ताले वडो मिहिनेत साथ पत्र तयार गरेको जानकारी गराउन चाहन्छ ।

(४) विश्लेषण (Analysis):

जनकपुरधाममा अहिले केही सडक सञ्जालको विकास भएपनि कहाँबाट शुरू गर्ने र कहाँ गएर अन्त गर्ने किटानीसाथ राखेको देखिएन । शुरू-शुरूमा ढल्केवर-भीट्ठामोड सडकको निर्माण हुँदा जनकपुरधाममा एउटा जिरो माइलको केन्द्र बनाइयो । राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटकहरू आउँदा जनकपुरधामको पर्यटन कहाँबाट शुरू गर्ने र कहाँ अन्त गर्ने निश्चितता देखिएन । यसै समस्यालाई मनन गरी जनकपुरधाम सम्पदा पथ (मार्ग) सीमाङ्कन खाका तयार गर्ने काम यस संस्थाबाट निश्चय गरे अनुसार यस खाकालाई पूर्णता दिने काम भएको छ ।

यस खाकामा जनकपुरधामका सम्पदाहरूसंग नजिक हुन जम्मा नौवटा करिडोरमा बाँडेर भ्रमण पथ (बाटा)लाई सजिलो बनाइएको छ । ती नौवटा करिडोर क्रमशः जानकी करिडोर, विहारकुण्ड करिडोर, मणिमण्डप करिडोर, कुपेश्वरनाथ करिडोर, विद्यापीठ करिडोर, बेलाकुटी करिडोर, पापमोचनी करिडोर, अन्तर्गृही परिक्रमा करिडोर र मध्यमा परिक्रमा करिडोर रहेका छन् । यी सबै करिडोरको मूल केन्द्र जानकी चौक लाई निश्चित गरिएको छ । जहाँबाट आए पनि जानकी चौकबाट शुरू गरी पुनः यसै चौकमा फर्कने गरी करिडोर

तयार गरिएको छ । यसमध्ये मध्यमा परिक्रमा करिडोर जनकपुरधामभन्दा बाहिर रहेको छ । मध्यमा परिक्रमा सडक जनकपुरधामलाई केन्द्र मानी पाँच कोसको दूरीमा बृत्ताकार रहेको हुनाले नै यसको अर्को नाम पञ्चकोसी परिक्रमा सडक पनि भनिन्छ ।

४.१ सडक पथ (मार्ग) (Road Routs)

यस खाका अनुसार जनकपुरधाम अवस्थित प्रत्येक सडकलाई करिडोरमा राखी एउटा नयाँ किसिमका विद्युतीय बाटो तयार गर्ने लक्ष्यसाथ अगाडी बढेको छ । यसबाट पर्यटकहरू जनकपुरधाम प्रवेश गर्दा बिना कसैको सहयोगमा पूरै जनकपुरधामलाई भ्रमण गरी समय भित्रै आफ्नो गन्तव्य स्थानमा फर्कने छन् । यसले देशी विदेशी पर्यटकलाई यहाँ भ्रमण अवलोकन गर्न कति समय लाग्ने छ भने यकिन गर्न सजिलो बनाई सहयोग गर्नेछ । सबैभन्दा पहिले जनकपुरधामका सम्पूर्ण मार्गलाई तीन भागमा बाँडेर देखाइएको छ जुन निम्न अनुसार रहेका छन् :

(१) मूलमार्ग (Main Routs)

(२) सहायक मार्ग (Branch Routs)

(३) उप सहायक मार्ग (Sub-branch Routs)

(१) मूलमार्ग (Main Routs) :

मूल मार्ग भनेको यस्ता मार्गहरू छन जसले जनकपुरधामलाई बाहिरी खण्ड संग जोडेका छन् । यस्ता मार्गभित्र अन्तर्गृही परिक्रमा पथ (मार्ग), जनकपुरधाम-कमला पथ (मार्ग), जनकपुरधाम-भिठामोड पथ (मार्ग), जनकपुरधाम-ढल्केवर पथ (मार्ग), जनकपुरधाम-जटही पथ (मार्ग) र जनकपुरधाम-धनुषाधाम पथ (मार्ग) रहेका छन् । यी मार्गहरूका वर्णन निम्न अनुसार गरिएका छन् ।

(१) अन्तर्गृही परिक्रमा पथ (मार्ग) :

यसले जनकपुरधाम नगर भित्रै मूल रिगं रोडको काम गरेको छ । हाल यसलाई पक्कीकरण गरिएको छ । यस मार्गको विगतमा मूर्त रूप दिने काम मौनीबाबा अवधकिशोर दास बैष्णवले गरेका थिए । उहाँले सडक मात्र जिर्णोद्धार गरेका थिएनन् बरु वातावरणीय कुरालाई ख्याल गरी सडकको दायाँ बायाँ भागमा आम लगायत अन्य रूखका विरुवाहरू

वृक्षारोपन गरी जनकपुरधामलाई हरिया बनाएका थिए । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा अवस्थित सांस्कृतिक सम्पदाहरू निम्न अनुसार रहेका छन् :

(१) पञ्चमुखी मनोकामनासिद्ध हनुमान मन्दिर, कदम चोक,

(२) राधाकृष्ण मन्दिर, गोपाल सेवा समिति, विषहरा चोक,

(३) मुरली सर (पोखरी), विद्यापति चोक,

(४) राधाकृष्ण मन्दिर (मुरली सरको डिलमा), विद्यापति चोक,

(५) अब्जेश्वर महादेव मठ , विद्यापति चोक देखि पश्चिम्,

(६) विश्वकर्मा मन्दिर, विश्वकर्मा चोक,

(७) रामजानकी कुटी, पुरानो बस स्टैण्ड चोक,

(८) याज्ञवल्क्य संस्कृत मा. वि, ज्ञानकूप,

(९) प्रेमलता रमण निकुञ्ज, जनकपुर चुरोट कारखाना लिमिटेड (हालको मधेश भवन) नजिक,

(१०) सोना महारानी देवी मन्दिर, कदम चोक ।

यस्तै सडकको ठाउँ-ठाउँमा अवस्थित चोकहरू क्रमशः कदम चोक, विषहरा चोक, विद्यापति चोक, भ्रमरपुरा चोक, वाल्मीकि चोक, पिडारी चोक, शुभनायण चोक, भानु चोक रहेका छन् । यस र्मागको दायाँ-बायाँ भागमा अवस्थित मन्दिर तथा कुटीहरूमा गाइने भक्ति संगित, किर्तन-भजन, लोकगीतहरूलाई अमूर्त सम्पदाको रूप लिन सकिन्छ । यस मार्गको नाम मौनीबाबा अवधकिशोर पथ (मार्ग) राख्नु उत्तम हुनेछ । यस मार्गको नामबाट महान आत्मा मौनी बाबा अवधकिशोर दास वैष्णवको स्मरण भई रहनेछ ।

(२) जनकपुरधाम-कमला पथ (मार्ग) :

यस मार्गको लम्वाइ ३० कि.मि. छ । यो मार्ग शिवचौकबाट शुरु भई हुलाकी सडक मार्फत् कमला नदीसम्म पुगेको छ । यसले मिथिलाका पवित्र नदीहरू जलाइद, जमुनी, विमला, भूस, बछराजालाई पार गर्दै कमलामा जोडिन्छ । यस मार्गको दायाँ-वायाँ भागमा

पर्ने चोक बजारहरूमा शिव चोक, कदम चोक, किर्तनभवन चोक (कपिलेश्वर), परवाहा बजार, तिनकौरिया बजार, नहर चोक (एकराही), सराबे चोक, लगमा बजार, सधारा चोक रहेका छन् । यस मार्गको दायाँ-वायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा शिवमन्दिर (शिव चोक), गंगासागर, रामजानकी कुटी (गंगासागर), बडही कुटी, सोनार कुटी, पञ्चमुखी मनोकमनासिद्ध हनुमान मन्दिर, कपिलेश्वर किर्तनभवन, रामेश्वरनाथ महादेव (महुवा), सल्हेश मन्दिर (तिनकौरिया) रहेका छन् । यस मार्गको छेउछेउ पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा गाइने गंगा आरती (गंगासागर), सल्हेश गहवरमा गाइने महरा लोकगीत भक्तिगीत, तथा कमलाको भूतमेलामा गाइने महराइलाई लिन सकिन्छ । यस मार्गको दायाँ-वायाँ भागमा अवस्थित चोक वजारमा विभिन्न सामानका व्यापार फस्टाएका छन् । खासरूपले यो क्षेत्र कृषिक्षेत्र रहेकोले खाद्य व्यापार बढी फस्टाएका छन् । यस मार्गको प्रस्तावित नाम कमला पथ (मार्ग) हो ।

(३) जनकपुरधाम-भीठामोड पथ (मार्ग) :

जनकपुरदेखि यस सडकको लम्बाइ २५ कि.मी. रहेको छ । यस मार्गको छेउछाउमा पर्ने चोक बजारहरूमा क्रमशः विन्धी चोक, पिपरा बजार, पिगौना चोक, जलेश्वर बजार रहेका छन् । यसका दायाँ-वायाँभागमा पर्ने सम्पदाहरू मध्ये मुख्य मूर्त सम्पदाहरू दूधमती गंगा, बेलामा रहेका रामजानकी तथा शिव मन्दिर, विन्धीको पोखरी तथा जलेश्वरनाथ महादेव रहेका छन् । अमूर्त सम्पदा मध्ये मन्दिरहरूमा गाइने भजन-कीर्तन, भक्तिगीत, लोकगीतलाई लिन सकिन्छ । यस धार्मिक ठाउँहरूमा मानिसहरू पूजाका सामग्रीहरू फूलमाला, बेलपत्र, खाद्यसामग्री, होटल, जलपानका पसलहहरू खोलेर व्यवसाय चलाएका छन् । यस मार्गकै छेउमा पर्ने विन्धीको दही-चिउरा जलपान पसल निकै प्रसिद्ध छ । यसको शुरूआत जनकपुरधामको जीरो माइलबाट भएर भिठामोडको नेपाल भारतको सीमा (बोर्डर) सम्म गएको छ । यसको प्रस्तावित नाम जलेश्वरनाथ पथ(मार्ग) रहेको छ ।

(४) जनकपुरधाम-ढल्केवर पथ (मार्ग) :

यस सडकको शुरुआत जनकपुरधामको जिरोमाइल हुँदै रामानन्द चोक, पिडारी चोक, मुजेलिया, सपही, महेन्द्रनगर, नक्टाझिझ पार गर्दै ढल्केवरमा गएर पूर्व-पश्चिम राजमार्गमा मिल्छ । यसको लम्बाइ लगभग २४ कि.मि. रहेको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मुख्य मूर्त सम्पदाहरू हनुमान दरवार मन्दिर, रामानन्द द्वार, पापमोचनी (

गोरघोइ) सर, मणिमण्डप, जानकी मेडिकल कलेज, क्षीरेश्वरनाथ महादेव आदि रहेका छन् । विभिन्न लोकगीतका साथसाथै शिवमठमा शिवभक्तिका गीतहरूलाई अमूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । यस सडकमा पर्ने रामानन्द चोक, पिडारी चोक, महेन्द्रनगर, ढल्केवर मुख्य व्यवसायिक केन्द्र रहेका छन् । साना ठुला व्यापारीहरू आ-आफ्ना व्यापारबाट निकै कमाई गरिरहेका छन् । यसको प्रस्तावित नाम क्षिरेश्वरनाथ पथ (मार्ग) हो ।

(५) जनकपुरधाम-जटही पथ (मार्ग) :

यस सडक खण्डको लम्बाइ १९ कि.मि. रहेको छ । यस मार्गको शुरुआत जनकपुरधामको विद्यापति चोक हुँदै क्याम्पस चोक, श्याम चोक, रुपैठा, देवपुरा, नगराइन पार गर्दै जटही स्थित नेपाल भारत सीमासम्म पुगेको छ । यस मार्गमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा विद्यापति चोक मा अवस्थित मैथिली भाषाका महाकवि विद्यापतिको सालिक, हनुमान नगरका हनुमान मन्दिर, देवपुराको दुर्गा मन्दिर, जमुनी किनारमा अवस्थित शिव मन्दिर, जमुनी नदीलाई लिन सकिन्छ । यी मन्दिर तथा मठहरूमा गाइने झिझिया तथा जटजटिन जस्ता मैथिली लोकगीतहरू, शिवभक्ति गीत आदिलाई अमूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । यी मन्दिर तथा मठहरूका सामुनेमा फलफूल, पूजापाठ, स्थानीय स्तरमा उत्पादित समानहरू, बेलपत्र आदिका पसल खोली सा-साना व्यापारीहरू गुजर चलाई रहेका छन् । यस मार्गको प्रस्ताविक नाम कल्याणेश्वर (मार्ग) हो ।

(६) जनकपुरधाम-धनुषाधाम पथ (मार्ग) :

यस सडकको लम्बाइ १९ कि.मि. रहेको छ । यस मार्गको शुरुआत जानकी चोकबाट उतरतिर गई शुभनारायण चोकलाई पार गर्दै मिल्सएरिया, बेंगा, ठेरा, मिथिलेश्वर, कचुरी हुँदै धनुषाधामसम्म पुग्छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ मार्गमा बौवा हनुमान मन्दिर, शुभनारायण स्मारक, मिथिला विहारी मन्दिर कचुरी, परशुराम तलाउ, ऋषि परशुरामको विशाल प्रतिमा, पिनाक धनुषको आंशिक भाग, रामजानकी मन्दिर, धनुषाधाम, शिवपार्वती मन्दिर, विशाल धर्मशाला, धनुषाको जङ्गल आदि मूर्त सम्पदा रहेका छन् । अमूर्त सम्पदाको रूपमा भक्तिगीत, माघमेलामा विभिन्न लोकगीत, विवाह गीत रहेका छन् ।

धनुषामा धनुषलाई भान्टा तथा भान्टाको भार चढौनाको रूपमा चढाउने हुनाले यी भान्टा तथा भन्टा भारको बढी बिक्री, फूलमाला, होटल, खाजा, मिठाई, फर्निचर, श्रृंगारका

सरसमानहरू माटाका कलात्मक तथा आकर्षक भाडाहरू, धार्मिक पुस्तकका पसलहरू निकै फस्टाएका छन् । यहाँ देश-विदेशका पर्यटकहरू आउने गरेका छन् । रामायणमा यस धनुषको महत्त्वलाई राम्ररी वर्णन गरिएको छ । यसको दर्शनबाट जीवनमा गरेको पापहरूबाट मुक्ति पाइन्छ भने जनविश्वास छ । यस मार्गको प्रस्ताविक नाम धनुष पथ (मार्ग) हो ।

(२) सहायक मार्ग (Branch Routs):

सहायक मार्ग अन्तर्गत् त्यस्ता मार्गहरू परेका छन् जसको दूरी तथा महत्त्व मूलमार्ग भन्दा कम रहेको छ । यस्ता मार्ग जनकपुरधाममा जम्मा नौवटा रहेका छन् । नौ मार्ग मध्ये केही जनकपुरधाम भित्रै तथा केही जनकपुरधामभन्दा बाहिरसम्म पनि गएका छन् । यस्ता सहायक मार्ग निम्न अनुसार रहेका छन् ।

(१) गिरिजा पथ (मार्ग) :

यस मार्गलाई गिरिजा पथ पनि भनिन्छ । यस सडकको लम्बाइ १५ कि.मी. रहेको छ । यसको शुरुआत जनक चोकबाट विद्यापति चोक, क्याम्पस चोक, हनुमानगढी चोक, नीम चोक, घोडघास, फुलगामा हुँदै नेपाल भारत बोर्डर सम्म पुगेको छ । यसको दायाँ-बायाँ भागमा अवस्थित मूर्त सम्पदाहरू जनक मन्दिर, बौद्धि (अमरखाना) माई मन्दिर, रामसागर सर, फुलेश्वरी माई मन्दिर, भैरव मन्दिर, भूतही पोखरी, हनुमानगढी मन्दिर, जमुनी नदी आदि रहेका छन् ।

राम मन्दिर तथा राजदेवी मन्दिरमा गाइने भक्तिगीत, झिझिया गीत, जटजटिन गीतका साथै अन्य लोक गीतहरूलाई अमूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । यस क्षेत्रका मानिसहरू विभिन्न व्यापार गरेर आ-आफ्ना जीविकोपार्जन गरेका छन् । राम नवमी, जानकी नवमी, विवाहपञ्चमी, दशैं आदि मेलामा विभिन्न सरसमानहरूको विक्री गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । अन्य व्यापारमा श्रृंगार, मिठाइ तथा खाजा पसलहरू रहेका छन् । यसको प्रस्तावित नाम गिरिजा पथ नै हो ।

(२) शिव पथ (मार्ग) :

यस सडकको लम्बाइ ५ कि.मि. रहेको छ । यसको शुरुआत जानकी मन्दिरको पूर्व गेटबाट शुरू भई मिल्स एरिया हुँदै शुभनारायण चोक, सीता चोक, पुल चोक पार गर्दै उत्तर दिशामा शिवपुर गाँउसम्म पुगेको छ । यस मार्गको दायाँ बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा शहीद शुभनारायण सालिक, बावन बिघा (प्राचीन जनक दरवार रहेको ठाउँ), शिवगढी, दुर्गा मन्दिर, रामजानकी मन्दिर, हनुमान मन्दिर रहेका छन् । अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा भक्तिगीत, झिझियागीत, भगवतीगीतका साथै अन्य लोकगीतहरू रहेका छन् । यी धार्मिक ठाउँहरूमा सा-साना व्यापारको रूपमा साना-साना पसलहरू, श्रृंगारका पसलहरू रहेका छन् । जनकपुर भित्र यस सडकको दायाँ बायाँ भागमा ठुल्ठुला पसल, होटल, लज आदि रहेका छन् । यसको प्रस्तावित नाम शिव पथ (मार्ग) नै रहेको छ ।

(३) जनकपुरधाम-झोंझीकटैया पथ (मार्ग) :

यस मार्गको लम्बाई १२ कि.मि. रहेको छ । यस मार्गको शुरुआत जनकपुरधामको क्याम्पस चोक बाट कुवा, लोहना, झोंझीकटैया हुँदै नेपाल-भारत बोर्डरसम्म पुगेको छ । यस मार्गलाई अहिले ग्रेभलिङ्ग मात्र गरिएको छ । यस मार्गको दायाँ बायाँ भागमा अवस्थित मठ, नारीकला केन्द्र, झोझीकटैयाको रामजानकी मन्दिर तथा जमुनी नदी रहेका छन् ।

मठ मन्दिरमा गाइने भक्तिगीतहरू, कीर्तन-भजन, महादेवको नचारी, मैथली लोकगीतका साथै नारीकला केन्द्रमा मिथिला पेन्टिङ्गलाई अमूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । यस सम्पदाहरूका वरिपरि लटगेना, कठघेरा पसलका साथ-साथै फूलमाला, फलफूल, जलपान तथा बेलपत्र जस्ता पसलहरू फस्टाएका छन् । यसको प्रस्ताविक नाम कुपेश्वरनाथ पथ (मार्ग) हो ।

(४) जनकपुरधाम-भ्रमरपुरा पथ (मार्ग) :

यस मार्गको लम्बाइ ७ कि.मि. रहेको छ । यसको शुरुआत जनकपुरधाम-ढल्केवर सडक खण्डको भ्रमरपुरा चोकबाट भ्रमरपुरा गाँउ हुँदै लोकदेवता कारीक स्थान (पडौल) सम्म पुगेको छ । यस मार्गको दायाँ बायाँ भागमा पाइने मूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा दूधमतीघाटमा अवस्थित शिव मन्दिर, रामजानकी मन्दिर, कारीक स्थान (मन्दिर) रहेका छन् । अमूर्त सम्पदाहरूमा दूधमती गंगामा गरिने स्नान मुख्य रहेको छ । यसको दायाँ बायाँ भागमा पाइने मन्दिरहरूमा गाइने भक्तिगीतलाई लिन सकिन्छ । कारीक स्थानमा गाइने

कारीक बाबाको भक्तिगीतलाई उच्च स्थानका साथ लिइन्छ । यो मैथिली लोकगीतमध्ये एक हो ।

दूधमती गंगा नदीको चोक (बँसविटी)मा सञ्चालन गरेका जलपान, खाजा, भोजन होटलहरू रहेका छन् । केही लटगेना, फलफूलका पसलहरू पनि रहेका छन् । यस मार्गको प्रस्ताविक नाम लोकदेवता कारीक पथ (मार्ग) हो ।

(५) जनकपुरधाम-मटिहयानी पथ (मार्ग) :

यस मार्गको लम्बाइ १९ कि.मि. छ । यस मार्गको शुरुआत जनकपुरको जिरो माइल बाट बेला बिन्धी हुँदै मटिहानीसम्म जान्छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा बिन्धीको रामजानकी मन्दिर, बिन्धी चोकको ठूलो जलाशय, मटिहानी स्थित लक्ष्मीनारायण संस्कृत विद्या पीठ (संस्कृत कलेज) रहेका छन् । यस बाटोमा पर्ने अमूर्त सम्पदाहरूमा लक्ष्मीनारायण मन्दिर लगायत अन्य मन्दिरहरूमा गाइने भक्तिगीत तथा मैथिली भाषाका लोकगीतहरूलाई लिन सकिन्छ । यसबाट फस्टाएका व्यापारहरूमा होटल, श्रृंगार, माटाका भाडा बर्तन, लत्ताकपडा रहेका छन् । यस मार्गका प्रस्तावित नाम लक्ष्मीनारायण पथ (मार्ग) हो ।

(६) जनकपुरधाम-लोहारपट्टी पथ (मार्ग) :

यस मार्गको लम्बाइ लगभग १६ कि.मि. छ । यस मार्गको शुरुआत जनकपुरधाम नारायण चोकबाट महोत्तरीको लोहारपट्टी बजारसम्म पुगेको छ । यस सडकको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा गेरूका नदी, नदीका किनारमा अवस्थित शिव मठ, रामजानकी मन्दिर तथा कुटी रहेका छन् । यसको छेउछाउमा पाइने अमूर्त सम्पदाहरूमा गेरूका मेलामा गाइने लोकगीतहरू रहेका छन् । व्यापारिक रूपमा खाद्यन्न, लत्ताकपडा, श्रृंगार, जलपानका पसलहरू रहेका छन् । यस सडकको प्रस्तावित नाम गेरूका पथ (मार्ग) राखिएको छ ।

(७) जनकपुरधाम-खरिहानी पथ (मार्ग) :

यसको लम्बाइ १६ कि.मि. रहेको छ । जनकपुरधामको पुलचोकबाट शुरू भई बेलौनी चोक, मनहरपुर, भगवानपुर, बघचौडा, कठपुल्ला, बेल्ही, शुगानिकास, पर्साही, खरिहानी हुँदै सिमराढीमा गएर वीरेन्द्रबजार-महिनाथपुर सडक खण्डमा मिल्छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पाइने मूर्त सम्पदाहरूमा सप्तऋषि पोखरी, सतोषर, सप्तेश्वर महादेव मठ,

रामजानकी मन्दिर, सिमराढी गढीको रामजानकी मन्दिर रहेका छन् । अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा मैथली लोकगीत तथा मन्दिरहरूमा गाइने भक्तिगीत रहेका छन । यसमा मूलरूपले ग्रामिण क्षेत्रमा उत्पादित वस्तुहरूको खरिदविक्री गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । यस मार्गको प्रस्तावित नाम सिमराढी गढी पथ (मार्ग) राखिएको छ ।

(८) जनकपुरधाम-शहीदनगर पथ (मार्ग) :

यसको लम्बाइ १६ कि.मि. रहेको छ । यसको शुरुआत जनकपुरधामको पुलचोकबाट बेलौनी गाउँ, बेलौनी बजार, झिटकोहिया, पौडेश्वर, जमुनी नदी, मोरहा, बालगंगा बजार, सोनिगामा, सिमरापट्टी, विमला नदी, ननुपट्टी पार गर्दै शहीदनगरको यदुकूहा बजारसम्म पुगेको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा अवस्थित मूर्त सम्पदाहरूमा जलाइद, बेलौनी बजारको रामजानकी मन्दिर, जमुनी नदी, बालगंगा, विमला नदी, बालगंगा बजारको चैतीदुर्गा मन्दिर, सिमरापट्टीका महादेव मन्दिर रहेका छन् । यसमा पाइने अमूर्त सम्पदाहरूमा भक्तिगीत, मैथिली लोकगीत, लोकनाच, किर्तन-भजन रहेका छन् । यस क्षेत्रमा विभिन्न स्थानीय खाद्यान्न सामग्रीहरू, मिठाइ, जलपान, खाजा, श्रृंगार, फलफूल खरीदविक्री गर्ने अवसर पाएका छन् । यस मार्गको प्रस्तावित नाम शहीद पथ (मार्ग) राखिएको छ ।

(९) जनकपुधाम-जमुनी पथ (मार्ग) :

यसको लम्बाई १० कि.मि. छ । यस मार्गको शुरुआत हनुमाननगरको चोकबाट रामपुर बहुअर्बा, अकौडा पार गर्दै पवित्र नदी जमुनीसम्म गएको छ । कार्तिक महिनाको शुक्ल द्वितीयाका दिन जमुनीमा ठूलो मेला लाग्छ । यस मार्गको दायाँ बायाँ भागमा रहेका मूर्त सम्पदाहरूमा हनुमाननगरको रामजानकी हनुमान मन्दिर, अकौडाको ऐतिहासिक पोखरी, जमुनी नदी रहेका छन् । अमूर्त सम्पदाको रूपमा जमुनी नदीमा यमद्वितीयाको मेलामा गाइने विभिन्न लोकगीतहरू रहेका छन् । यी सम्पदाहरू भएका ठाउँहरूमा खाद्यन्न सामग्री, मिठाइ, फलफूल, लटगेना, मनिहारा पसलहरू सञ्चालन गर्ने अवसर पाएका छन् । यस मार्गको प्रस्तावित नाम जमुनी पथ (मार्ग) हो ।

(३) उप-सहायक मार्ग (Sub-branch Routs) :

यस अन्तर्गत् जनकपुरधाम भित्रको छोटो दूरी भएका मार्गहरूलाई समेटिएका छन् । यी मार्गहरू लगभग सबै पक्की अवस्थामा रहेका छन् । यी मार्गहरू शहरभित्र परेको हुनाले

यसको महत्तव निकै उच्च देखिन्छ । व्यापारी दृष्टिकोणले यसको महत्त्व झन उच्च रहेको देखिन्छ । यस्ता मार्गहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

(१) राजर्षिजनक पथ (मार्ग) :

यसको दूरी लगभग १ कि.मि. छ । जनक चोकदेखि रेल्वेस्टेशनसम्म । यसले जनक चोक, शिव चोक तथा भानु चोक पार गर्दै स्टेशन चोक पुगेको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा जनक मन्दिर, शिव मन्दिर, मनोकामना सिद्ध हनुमान मन्दिर (स्टेशन) रहेका छन् । अमूर्त सम्पदाहरूमा शिवभजन तथा नचारी, गंगा आरतीमा गाइने आरती भजन तथा प्रार्थना, हनुमान चालिसा जस्ता भक्तिगीत रहेका छन् । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा ठुल्ठूला व्यापारिक पसलहरू, भानु चोकका पसलहरू तथा स्टेशन एरियाका फलफूल, गुदरी तरकारी बजारलाई व्यापार केन्द्रको रूपमा लिन सकिन्छ । यसको प्रस्तावित नाम राजर्षिजनक पथ (मार्ग) नै राखिएको छ ।

(२) जानकी पथ (मार्ग) :

यसको लम्बाई निकै छोटो छ । जानकी चोकबाट शुरू भइ जनक चौकमा आएर अन्त भएको छ । यस मार्गको लम्बाई ०.५ कि.मि. रहेको छ । यस पथको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा जानकी मन्दिर, लक्ष्मण मन्दिर, बिवाहमण्डप, अरगजा (अङ्गराज) सर, तेल्हा-मडहा सर, जनक मन्दिर रहेका छन् । अमूर्त सम्पदाहरूमा यी मठ-मन्दिरमा गाइने भक्तिगीत, किर्तन-भजन, छठपर्वको अवसरमा गाइने छठि गीत, लोकगीत रहेका छन् । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा रहेका पसलहरूमा फलफूल विक्री पसल, होटल, जलपान गृह विभिन्न कपडा तथा पुस्तक पसलहरू रहेका छन् । अरगजा सरमा बोटिङ्गको सम्भावना रहेको छ ।

(३) रामजानकी पथ (मार्ग) :

यस पथको शुरुआत राजदेवी मन्दिरको गेट हुँदै जानकी चोकमा गएर मिलेको छ । यसको लम्बाई लगभग ०.५ कि.मि. रहेको छ । यसको प्रस्तावित नाम राजदेवी पथ (मार्ग) रहेको छ । यसको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा राजदेवी मन्दिर, जानकी मन्दिर, लक्ष्मण मन्दिर, बिवाहमण्डप, तेल्हा-भडहा सर रहेका छन् । अमूर्त सम्पदाको रूपमा मन्दिरहरूमा गाइने भजन-किर्तन तथा भक्तिगीतलाई लिन सकिन्छ । राजदेवी मन्दिरमा आश्विन शुक्ल परेवादेखि दशमीसम्म दशैं मेला लाग्ने हुनाले सो अवधि भित्र भगवती गीत,

झिझिया, लोकगीतहरू गाइने गरिन्छ । जानकी मन्दिरका वरिपरि रहेका पसलहरू मिठाइ पसल, धार्मिक फोटो फ्रेमिङ्ग, फूलमाला, पूजाका सरसमानहरूलाई व्यापारिक कामकाजको रूपमा लिन सकिन्छ । अन्य अवसरमा ठूल-ठूला व्यापारिक पसलहरूलाई लिन सकिन्छ ।

(४) रामानन्द पथ (मार्ग) :

यस मार्गको शुरुआत जानकी चोकबाट भइ नारायण चोकमा गएर सकिन्छ । यसको लम्बाई लगभग १ कि.मि. छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा अङ्गराज सर, रङ्गभूमी मैदान, तुलसी स्मारक, रामानन्द स्मारक, रामानन्द आश्रम (दुल्हा-दुल्हिन मन्दिर), मिथिला श्रृंगार कुटी, निम्वार्क आश्रम, मधुकर कुञ्ज, जानकीरमण कुञ्ज, रेवासी कुटी रहेका छन् । अमूर्त सम्पदाको रूपमा यी मठ-मन्दिरहरूमा गाइने भक्तिगीत, भजन-कीर्तन रहेका छन् । यस मार्गको छेउछाउमा पर्ने होटल, मिठाइ पसल, पुस्तक पसल तथा पूजापाठका सरसमानहरू पाइने पसलहरू रहेको छन् । यसका साथै पर्यटक गाइडको अवसर पाउने सम्भावना रहेको छ । यस्ता कुराहरू व्यापारका अवसर प्रदान गरेका छन् यस मार्गको प्रस्तावित नाम रामानन्द पथ (मार्ग) नै राखिएको छ ।

(५) हाई स्कूल पथ (मार्ग) :

यस मार्गको शुरुआत जानकी चोकबाट देवी चोक, सुकदेव चोक पारगर्दै सरस्वती हाई स्कूलसम्म पुगेको छ । यसको लम्बाई लगभग १ कि.मि. रहेको छ । यस मार्गको प्रस्तावित नाम **सुनयना पथ (मार्ग)** राखिएको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरू क्रमशः अङ्गराज सर, देवी मन्दिर (देवी चोक) सल्हेश गहवर, सरस्वती मन्दिर (हाई स्कूल प्राङ्गणमा) रहेका छन् । अमूर्त सम्पदाहरूमा मन्दिरहरूमा गाइने भक्तिगीत, देवी मन्दिरमा गाइने देवी भगवती गीत, सल्हेश गहवरमा गाइने भक्तैइ गीत, सरस्वती प्रार्थना लाई लिन सकिन्छ । यस मार्गको शुरूमा पर्ने अङ्गराज सरको पूर्वी डीलमा तरकारी, फलफूल, होटल, मिठाइ, लटगेना, किराना पसलहरूलाई व्यापारिक कारोवारको रूपमा लिन सकिन्छ ।

(६) वैदेही शरण पथ (मार्ग) :

यो मार्ग नारायण चोकबाट शुरू भइ अग्निकुण्ड हुँदै परिक्रमा सडकमा मिल्छ । यसको लम्बाई १.५ कि.मि. छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा अग्निकुण्ड, बराहस्थान कुटी, श्री रामलला निवास, मिथिला विहारी कुञ्ज, झुलन कुञ्ज, सुन्दर सदन, अग्निकुण्ड

कुटी तथा रसिक निवास मूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । यी कुञ्ज, आश्रम, तथा कुटीहरूमा भगवान आरती तथा पूजापाठको समय गाइने भक्तिगीत, भजन-कीर्तन, लोकनृत्य तथा गीतलाई अमूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । यस क्षेत्रमा खासै व्यापारिक पसलहरू छैन । साना-साना किराना पसलहरू रहेका छन् । यसको प्रस्तावित नाम वैदेहीशरण पथ (मार्ग) नै हो ।

(७) ज्ञानकूप पथ (मार्ग) :

यस मार्गको शुरुआत नारायण चोकबाट भइ ज्ञानकुपमा सकिएको छ । यसको लम्बाइ १.५ कि.मि. रहेको छ । यस मार्गको दायाँ बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरू क्रमशः विहारकुण्ड, युगल विनोद कुञ्ज, श्रृंगार कुञ्ज, रामविहारी कुञ्ज, बराही कुटी, युगलजोडी कुटी, जानकी विहार भवन, विजयराघव कुञ्ज, युगलप्रेम कुञ्ज रानीपाटी, सीता कुण्ड, सदाआश्रम, तोताद्रि मठ (लक्ष्मीनारायण मन्दिर) रहेका छन् । यहाँ विभिन्न भाषा तथा संस्कृतिको मिलन हेर्न पाइन्छ । नेपाली, मैथिली, हिन्दी, संस्कृत भाषाका भक्तिगीत, मिथिला पेन्टिङ्ग जस्ता अमूर्त सम्पदाहरू रहेका छन् । कठघेरा तथा साना-साना छाप्राहरूमा पसल खोली आ-आफ्ना व्यापार चलाएका छन् । यसको प्रस्ताविक नाम समेत ज्ञानकूप पथ (मार्ग) नै राखिएको छ ।

(८) रत्नसागर पथ (मार्ग) :

यसको शुरुआत नारायण चोक हुँदै उत्तरतिर रत्नसागर, पिडारी गाउँ पारगर्दै मणिमण्डपसम्म पुगेको छ । यसको लम्बाई लगभग ३.० कि.मि. छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा रत्नसागर कुटी, साकेत विहारी भगवान कुटी, रामजानकी कुटी, पिपरा कुटी, मणिमण्डप, कभर्ड हल जस्ता मूर्त सम्पदाहरू रहेका छन् । ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरूद्वारा गाइने भक्तिगीत तथा लोकगीतहरूलाई अमूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । यस क्षेत्रमा आर्थिक अवसरको सम्भावना रत्नसागरमा बोटिङ्गको छ । मणिमण्डप वरिपरि विभिन्न खाजा पसलहरू रहेका छन् । यस मार्गको प्रस्तावित नाम रत्नसागर पथ (मार्ग) नै राखिएको छ ।

(९) अग्निकुण्ड पथ (मार्ग) :

यस मार्गको लम्बाई लगभग १ कि.मि. छ । यस मार्गको शुरुआत नारायण चोकबाट भइ अग्निकुण्डसम्म पुगेको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा अग्निकुण्ड, वराह स्थान कुटी, श्रीरामलला निवास, मिथिला विहारी कुञ्ज, झुलन कुञ्ज, सुन्दर सदन, अग्निकुण्ड

कुटी, रसिक निवास, रत्नसागर मन्दिरद्वारा निर्मित नयाँ रामजानकी कुटीहरूलाई मूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । रामायण, महाभारत तथा पुराण वाचन, अष्टयाम, नवाह तथा किर्तन-भजन जस्ता अमूर्त सम्पदाहरू रहेका छन् । अग्निकुण्डमा वोटिङ्गको सम्भावना, स्थानीय स्तरमा उत्पादित वस्तुहरूका सा-साना पसलहरूलाई व्यापारिक अवसरको रूपमा लिन सकिन्छ । यसको प्रस्तावित नाम अग्निकुण्ड पथ (मार्ग) नै राखिएको छ ।

१०. सन्त तुलसीदास पथ (मार्ग) :

सन्त तुलसी दासको स्मारकदेखि दक्षिण तर्फ फर्केर महाराज सागरको पूर्वारी डिल हुँदै हटिया, बस स्टैण्ड पारगर्दै परिक्रमा सडकमा मिलेको छ । यस मार्गको लम्बाई लगभग २ कि.मि. रहेको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा अवस्थित मूर्त सम्पदाहरूमा सन्त तुलसी दास स्मारक, महाराज सागर, रामजानकी भगवान, कुम्हार कुटी, रामजानकी कुटी, रामजानकी तेली कुटी, स्वर्ण मण्डप, बीन कुटी, मलाह कुटी, रामजानकी कुटी, गणेश मन्दिर, मनोकामना सिद्ध हनुमान मन्दिर, पुरन्दर सर रहेका छन् । यी मन्दिर तथा कुटीहरूमा गाइने भक्तिगीत, कीर्तन-भजनलाई अमूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । यसै बाटोमा पुरानो हटिया परेको हुनाले व्यापारको प्रचूर अवसर रहेका छन् । यसको प्रस्तावित नाम सन्त तुलसी दास पथ(मार्ग) नै राखिएको छ ।

११. सतानन्द पथ (मार्ग) :

यो मार्ग बलबाटोलबाट शुरूभई अग्निकुण्डमा गएर सकिन्छ । यसको लम्बाई लगभग २ कि.मि. रहेको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरू क्रमशः अग्निकुण्ड, वराह स्थान कुटी, श्री रामलला निवास, मिथिला विहारी कुञ्ज, झुलन कुञ्ज, सुन्दर सदन, अग्निकुण्ड कुटी, रसिक निवास रहेका छन् । यी कुटीहरूमा गाइने भजन-किर्तनलाई अमूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकन्छि । यस मार्गमा व्यापारको सम्भावना निकै न्यून रहेको छ । यसको प्रस्तावित नाम सतानन्द पथ (मार्ग) नै रहेको छ ।

१२. वशिष्ट पथ (मार्ग) :

यसको लम्बाई लगभग ३ कि.मि. छ । यसको सुरुआत पेठियाबाटभई दूधमती गंगामा गएर अन्त भएको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मठ-मन्दिरहरूमा पेठियाको सुप्रसिद्ध गणेश मन्दिर, दूधमती तटमा अवस्थित शिव मन्दिर, रामजानकी मन्दिर रहेका छन् । अमूर्त सम्पदाको रूपमा शिव आराधना, गणेश आराधना, रामजानकीको आरती, भजन-

कीर्तन रहेका छन् । पेठियादेखि दूधमती चोकसम्म विभिन्न पसल खोलेर व्यापार गर्ने ठूलो अवसर रहेको छ । यसको प्रस्तावित नाम वशिष्ट पथ (मार्ग) नै छ ।

१३. दूधमती पथ (मार्ग) :

यसको लम्बाई लगभग ३ कि.मि. रहेको छ । यो मार्ग पुरन्दर सरबाट शुरूभई दूधमती नदीमा अन्त भएको छ । यस मार्गमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा रामजानकी तत्मा कुटी, रामजानकी मुसहर कुटी, गौड कुटी, चौधरी कलवारकुटी रहेका छन् । यस मार्गमा पर्ने सम्पदाहरूमा गाइने दिनाभद्रीको लोकगीत र नाचको साथै अन्य भक्तिगीतहरू अमूर्त सम्पदाको रूपमा रहेका छन् । यस क्षेत्रमा खाद्यान्न, खाजा, मिठाइ, फलफूलको खरीद-विक्री जस्ता साना साना व्यापारको अवसर प्राप्त छ । यसको प्रस्तावित नाम दुधमती पथ (मार्ग) नै राखिएको छ ।

१४. अनुराग पथ (मार्ग) :

यसको शुरुआत अनुराग सरबाट भइ अग्निकुण्डसम्म पुगेको छ । यसको लम्बाई लगभग २.० कि.मि. रहेको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा अनुराग सर, रसिक निवास, झुलन कुञ्ज, अग्निकुण्ड कुटी रहेका छन् । यस्तै अमूर्त सम्पदाको रूपमा मिथिला पेन्टिङ्ग रहेका छन् । यसको प्रस्तावित नाम अनुराग पथ (मार्ग) नै रहेको छ ।

१५. गौतम पथ (मार्ग) :

यस मार्गको लम्बाई लगभग १ कि.मि. रहेको छ । यसको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने दशरथ मन्दिर, कपालमोचनी सर, अनुराग सर, सदानन्द आश्रम, रसिक निवास जस्ता मूर्त सम्पदाहरू रहेका छन् । यस्तै अमूर्त सम्पदाहरूमा मैथिली तथा हिन्दी भक्तिगीत, लोकगीत, लोककथाहरू रहेका छन् । साधारण लटगेना तथा कठधेरा पसलहरूलाई व्यापारिक अवसरको रूपमा लिन सकिन्छ । यसको प्रस्तावित नाम गौतम पथ (मार्ग) नै रहेको छ ।

१६. राजा हरिश्चन्द्र पथ (मार्ग) :

यसको लम्बाई १ कि.मि. रहेको छ । रामचोकबाट शुरूभई कदम चोकमा गएर परिक्रमा सकडमा मिल्छ । यस मार्गमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरू गंगासागर, धनुषसागर, गोपाल धर्मशाला, भूतनाथ महादेव मन्दिर, ग्यारह टाउके हनुमान मन्दिर, शनिदेव मन्दिर, माँ काली

मन्दिर, बहुअर्वा कुटी, पञ्चुमुखी मनोकामना सिद्ध हनुमान मन्दिर रहेका छन् । यसको अमूर्त सम्पदाहरूमा विभिन्न लोकगीत, भक्तिगीत, झिझिया गीत तथा नाच, जटजटीन गीत तथा नाचहरूका साथै अन्य गीतहरू रहेका छन् । यस मार्गमा पर्ने गंगासागर तथा धनुषसागरमा बोटिङ्गको सम्भावना उच्च रहेको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा खाजा, होटल, फलफूल, श्रृंगार तथा कस्मेटिक, औषधी पसलहरू रहेका छन् । यस्ता पसलहरूलाई व्यापारिक अवसरको रूपमा प्रयोग गरेका छन् । यस मार्गको प्रस्तावित नाम हरिश्चन्द्र पथ (मार्ग) नै राखिएको छ ।

१७. वाल्मीकि पथ (मार्ग) :

यस मार्गको शुरुआत भैरव चोकबाट धनुषा जिल्ला प्रहरी कार्यालय, विषहरा सर पार गर्दै मण्डल सेवा आश्रमको मूल गेट सामुने परिक्रमा सकडमा गएर मिसिन्छ । यसको लम्बाई लगभग ०.५ कि.मि. रहेको छ । मार्गमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा भैरव मन्दिर तिरहुतिया गाछी मैदान, महेन्द्रनारायण निधि स्मृति भवन, धानुक कुटी, मण्डल (केवट) सेवा आश्रम, विषहरा सर रहेका छन् । यस्तै अमूर्त सम्पदाहरूमा मठ-मन्दिरमा गाइने भक्तिगीत-संगीत, मैथिली लोकगीत रहेका छन् । यस मार्गमा पर्ने विषहरा सरलाई सरसफाइ गरी बोटिङ्गको प्रवल सम्भावना रहेको छ । यस मार्गको वरिपरी केही कठघेरा तथा सानो छाप्रो बनाइ लटगेना, किराना, फलफूल पसलहरू खोलेर साधारण व्यापार गरिरहेका छन । यस मार्गको प्रस्तावित नाम भैरव (पथ) मार्ग तोकिएको छ ।

१८. विश्वामित्र पथ (मार्ग) :

विश्वामित्र मार्गको लम्बाई निकै छोटो छ । यसको लम्बाई ०.२५ कि.मि. मात्र रहेको छ । यसको शुरुआत विषहरा सरदेखि उत्तर दिशामा बढ्दै जाँदाको बाटोमा पर्ने जिल्ला हुलाक कार्यालयलाई पार गर्दै हरिश्चन्द्र मार्गमा गएर मिल्छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरू क्रमशः विषहरा सर, धानुक कुटी, रेडक्रस भवन, नेपाल परिवार नियोजन संघ, आन्तरिक राजश्व कार्यालय रहेका छन् । यस मार्गमा पर्ने विभिन्न मैथिली लोकगीत तथा नाच, भक्तिगीत, किर्तन-भजनलाई अमूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । यस मार्गमा केही किराना पसलहरू रहेका छन । अन्य पसलहरूमा फोटोग्राफी, इन्टरनेट, अडिट गर्ने फर्म समेत रहेका छन् । यस मार्गको प्रस्तावित नाम विषहरा पथ (मार्ग) रहेको छ ।

१९. परशुराम पथ (मार्ग) :

यस मार्गको लम्बाई लगभग १ कि.मि. छ । यो जानकी चौकबाट शुरू भइ धनुषा पथमा मिलेर अन्त हुन्छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा चन्द्रकूप (देवान पोखरी), जानकी मन्दिर, शुभनारायण स्मारक, धर्मसंस्था रहेका छन् । विभिन्न मैथिली लोकगीत तथा भक्तिगीतहरूलाई अमूर्त सम्पदाको रूपमा छन् । यस मार्गका व्यापारिक अवसरहरूमा साना साना होटल, लटगेना, किराना, फलफूलका पसलहरू रहेका छन् । यसको प्रस्तावित नाम चन्द्रकूप पथ (मार्ग) राखिएको छ ।

२०. गौशाला पथ (मार्ग) :

यस मार्गको लम्बाई ०.२५ कि.मि. रहेको छ । तिरहुतिया गाछी मैदानको भैरव चोकबाट शुरूभई पश्चिम दिशातिर बढ्दै महावीर चोकमा गएर अन्त हुन्छ । यस मार्गमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा रामसागर सर, नुनिया कुटी, रामएकवाल रामजी धर्मशाला, महावीर मन्दिर रहेका छन् । विभिन्न मैथिली लोकगीत तथा नाचका साथै भक्तिगीतहरूलाई अमूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । विभिन्न होटल, मिठाइ पसल, खाजा घर तथा ठुल्ठूला विभिन्न पसलहरू रहेका छन् । यस मार्गको प्रस्तावित नाम रामसागर पथ (मार्ग) रहेको छ ।

२१. रङ्गभूमि बारहबिघा पथ (मार्ग) :

यसको लम्बाई २ कि.मि. छ । यो मार्ग रङ्गभूमि मैदानबाट शुरू भई रजौल-बेल्हीसम्म पुगेको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा रङ्गभूमि मैदान, दुर्गा मन्दिर (बेल्ही), राधाकृष्ण मन्दिर (राधे सम्प्रदाय) रहेका छन् । अमूर्त सम्पदाको रूपमा दुर्गा मन्दिर र राधा कृष्णा मन्दिरमा गाइने भक्तिगीतहरूलाई लिन सकिन्छ । दशैंका अवसरमा दुर्गा मन्दिरमा गाइने झिझिया तथा जटजटिनका गीत नाचलाई समेत अमूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । यस मार्गको छेउछाउमा पर्ने साधारण खालका किराना, श्रृंगार, फलफूल, लटगेना पसलहरू रहेका छन् । यसको प्रस्तावित नाम रङ्गभूमि पथ (मार्ग) राखिएको छ ।

२२. पेठिया पथ (मार्ग) :

यस मार्गको शुरुआत जानकी मन्दिरको दक्षिणमुखको गेटबाट हुँदै सोनारपट्टी, पेठिया (पुरानो हटिया) सम्म गएर अन्त भएको छ । यसको लम्बाई लगभग ०.५० कि.मि. रहेको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा जानकी मन्दिर, महावीर मन्दिर, गणेश मन्दिर रहेका छन् । अमूर्त सम्पदाको रूपमा विभिन्न भक्तिगीत-संगीतलाई लिन

सकिन्छ । यस मार्गमा हटिया परेको हुनाले यसमा विभिन्न खाद्यान्न, तरकारी, श्रृंगारका सरसमान, फलफूल, माटाका भाडावर्तन, चुडा, स्टीलका भाडावर्तन पसलहरू सञ्चालन गरेका छन् । यस मार्गको प्रस्तावित नाम महावीर पथ (मार्ग) राखिएको छ ।

२३. जलाइद पथ (मार्ग) :

यस मार्गको शुरुआत मोनास्टिक स्कूलदेखि जलाइद पार गर्दै कपिलेश्वर मठसम्म पुगेर अन्त हुन्छ । यसको लम्बाई लगभग २.५ कि.मि. रहेको छ । यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरू क्रमशः जलाइद नदी, कपिलेश्वरनाथ महादेव मन्दिर, राजदेवी मन्दिर (कपिलेश्वर), किर्तन भवन (कपिलेश्वर) रहेका छन् । अमूर्त सम्पदाको रूपमा महादेवको नचारी, भक्तिगीत, भगवती मन्दिरमा गर्ने दुर्गा सप्तसती पाठ आदिलाई लिन सकिन्छ । यसको प्रस्तावित नाम कपिलेश्वरनाथ पथ (मार्ग) राखिएको छ ।

अब उप्रान्त यी उपरोक्त सडक मार्गहरूलाई पर्यटकहरूको भ्रमण सुविधाका लागि नौ वटा करिडोरमा बाँडेर अगाडी वर्णन गरिन्छ । यसलाई विद्युतीय रूपमा राखिने हुनाले भोलीका दिनमा पर्यटकहरू सजिलोसँग जनकपुरधामका सम्पदाहरू नजिक पुग्न सहयोग गर्ने छ ।

करिडोर मार्गहरू (Corridor Routs)

पुरै जनकपुरधामका बाटाघाटालाई भ्रमण सुविधाको उद्देश्यले जम्मा नौ भागमा बाँडेर छोटकरीमा वर्णन गरिन्छ । यी करिडोरहरू निम्न अनुसार रहेका छन् :

१. जानकी करिडोर :

यस करिडोरको मुख्यकेन्द्र जानकी मन्दिरलाई मानिएको छ । यसलाई जानकी चोकबाट शुरू गरी जानकी पथ हुँदै जनक चोक, गंगासागर को उत्तर, पूर्व तथा दक्षिण डिलको सडक हुँदै राम चौक, हटिया, महाराज सागर, तुलसी स्मारक, रङ्गभूमिको पश्चिमभागको सडक हुँदै संकट मोचन हनुमान मन्दिरलाई पार गर्दै पुनः रङ्गभूमि मैदानको उत्तरतिरबाट देवी चोक हुँदै जानकी चोकमा फर्किन्छ । यसको लम्वाई लगभग ७ कि.मि. रहेको छ । यस करिडोरभित्र पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा जानकी मन्दिर, लक्ष्मण मन्दिर,

बिवाह मण्डप, जनक मन्दिर, शिव मन्दिर, गंगासागर, चैती दुर्गा स्थान, गोपाल धर्मशाला, ग्यारह टाउके मनोकामनासिद्ध हनुमान मन्दिर, विराटरूप कृष्ण मन्दिर, काली मन्दिर, शनिदेव मन्दिर, अन्नपूर्णामाई मन्दिर, राम मन्दिर, पुरुषोत्तम भगवान मन्दिर, गणेश मन्दिर (हटिया) महाराज सागर, तुलसी स्मारक रङ्गभूमि मैदान, मौनीबाबा कुटी, संकटमोचन हनुमान मन्दिर, सरस्वती हाई स्कूल, देवी चौकको राजदेवी मन्दिर र अङ्गराज सर रहेका छन् । यी बाटाहरूमा अन्य रामजानकी मन्दिरहरू रहेका छन् । करिडोरमा पर्यटक प्रवेश गर्दा जानकी चोकबाट शुरू गरी पुनः सोही चोकमा आएर सकाउँछ ।

यस्तै अमूर्त सम्पदाहरूमा यस करिडोरभित्र पर्ने मठ-मन्दिरमा गाइने आरती भजन-किर्तन, भक्तिगीतहरूलाई लिन सकिन्छ । दशैंमा राजदेवी, देवी चोक स्थित देवी मन्दिर, गंगासागरको दक्षिण डिलमा रहेको काली मन्दिरमा गाइने लोकगीत तथा डान्स एउटा अलग्गै किसिमका अमूर्त सम्पदाहरूको अनुभव गराइ रहन्छ । व्यवसाय-व्यापारको उद्देश्यले यो क्षेत्र जनकपुरको मुख्य भाग रहेको छ । मूल बजार यसै करिडोरभित्र पर्ने हुनाले मार्केटमा पाइने लगभग सबै किसिमका वस्तुहरू उपलब्ध छन् । यी मठ-मन्दिरहरूका गेटबाट फूल, माला, पूजाका सामाग्री तथा अन्य विभिन्न प्रकारका कलात्मक माटाका भाडावर्तनहरू सजिलै किन्न पाइन्छ । व्यापारिक दृष्टिकोणले यसलाई उत्तम अवसरको रूपमा लिन सकिन्छ ।

२. विहारकुण्ड करिडोर :

यस करिडोरको शुरुआत जानकी चोकबाट भएर रामानन्द चोक, नारायण चोक, अग्निकुण्ड, विहारकुण्ड, जनक हजारी विद्यापीठको उत्तर हुँदै जनकपुर-ढल्केवर राममार्ग पारगर्दै महाराज सागरको उत्तरी डिलको बाटो लाग्दै जानकी मन्दिरको मेस्तर टोला पार गरी पुनः जानकी चौकमा आएर अन्त हुन्छ । यस करिडोरको लम्बाई लगभग ७ कि.मि. रहेको छ । यस करिडोरमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा श्री रामानन्द आश्रम (हुल्हा दुल्हिन मन्दिर), नेपाल रेडक्रस जानकी आँखा अस्पताल, तोताद्रिमठ (लक्ष्मीनारायण मन्दिर), रानीपाटी मन्दिर, युगलविनोद कुञ्ज, श्रृंगार कुञ्ज, रासविहारी कुञ्ज, सियारधुवर कुञ्ज, जानकी विहार भवन, विजय राघव कुञ्ज, युगलप्रेम कुञ्ज, अग्निकुण्ड बराह स्थान कुटी, श्री रामलला निवास, मिथिला विहारी कुञ्ज, झुलन कुञ्ज, सुन्दर सदन, अग्निकुण्ड कुटी, रसिक कुञ्ज, विहार कुण्ड र अग्निकुण्ड रहेका छन् ।

यस्तै अमूर्त सम्पदाहरूमा यी मन्दिर तथा कुटीहरूमा गाइने भजन-किर्तन, रामायण पाठ रहेका छन् । यो करिडोर पूर्णरूपमा एकान्त क्षेत्र रहेको छ । स-साना पसलहरूमा कठघेरा, लटगेना, किराना तथा पूजन सामग्रीका पसलहरू रहेका छन् ।

३. मणिमण्डप करिडोर :

यस करिडोरको सडक लम्बाई ८ कि.मि. रहेको छ । यस करिडोरको शुरुआत जानकी चोकबाट भइ रामानन्द चोक, नारायण चोक, रत्नसागर, पिडारी टोल हुँदै मणिमण्डप पुगेर पूर्व तर्फ फर्की मुजेलियामा गएर जनकपुरधाम-ढल्केवर राजमार्गमा मिलेर पिडारी चोक पुग्छ । पुनः पिडारी चोकबाट पूर्व तिरको वेल्ही चोक हुँदै सरस्वती हाई स्कूलको पछाडी बाटो समात्दै देवी चोक पार गर्दै पुनः जानकी चोकमा आएर मिल्छ । यस करिडोरमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा अङ्गराजसर, श्रृंगार भवन, अयोध्यावासी स्वर्णकार कुटी, यादव कुटी(कृष्णौत यादव कुटी), रत्नसागर कुटी, साकेत विहार भगवान कुटी, रामजानकी कुटी, पिपरा बाला रामजानकी कुटी, हनुमान मन्दिर (रत्नसागर), मणिमण्डप, कभर्ड हल, विश्वकर्मा मन्दिर, खत्वे जातीय कुटी, सोनार कुटी, थारु कुटी, मौनीबाबा कुटी, संकटमोचन हनुमान मन्दिर, ने.रे. जानकी आँखा अस्पताल, रत्नसागर, पापमोचनी सर (गोरधोइ पोखरी), पिडारी चोकमा अवस्थित राजा जनकको स्मारक, सरस्वती हाई स्कूल, विडाल सर, रुक्मिणी सर रहेका छन् ।

अमूर्त सम्पदाहरूमा मठ-मन्दिरहरूमा गाइने भक्तिगीत, किर्तन-भजन रहेका छन् । यस क्षेत्रमा रामानन्द चोक, नारायण चोक, रत्नसागर चोक (पिडारी गाउँमा रत्न सागर र मणिमण्डपको क्रसिङ्ग ठाउँ), मणिमण्डप चोक, मुजेलिया चोक, पिडारी चोक (हाइवे), वेल्ही चोक, देवी चोक तथा जानकी चोक निकै घना बजार क्षेत्र छन् । यस क्षेत्रमा लगभग हरेक प्रकारका घरेलु सरसमान भेट्ने पसलहरू छन् ।

४. कुपेश्वरनाथ करिडोर :

यो करिडोर जानकी चोकबाट शुरूभई जनक चोक, शिव चोक, भानु चोक हुँदै मोनास्टिक स्कूलदेखि पूर्व दिशामा लाग्दै जलाइदको नयाँ पुल पार गरी कपिलेश्वरनाथ महादेव मन्दिरको मूल गेट हुँदै किर्तन भवन चोक पुगिन्छ । त्यहाँबाट हुलाकी सडकलाई पार गरेर कुवाको कुपेश्वरनाथ महादेव चोक, हनुमानगढी चोक, श्याम चोक, क्याम्पस चोक, विद्यापति चोक, भैरव चोक पार गर्दै पुनः जनक चोकमा आएर सकिन्छ । यसको लम्बाई लगभग १० कि.मि. छ ।

यस करिडोर भित्र पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा क्रमशः जनक मन्दिर, शिव हुमान मन्दिर (जनक चोक), मोनास्टिक हाई स्कूल, जलाइद नदी, कपिलेश्वरनाथ महादेव, राजदेवी मन्दिर (कपिलेश्वर), सलहेश गहबर (कपिलेश्वर), महेश्वरनाथ महादेव (महुवा), रा.रा.ब. क्याम्पस, रामेश्वर भगवान शंकर मन्दिर (रा.रा.ब. क्याम्पस भित्र) कुपेश्वरनाथ महादेव मन्दिर (कुवा), राजदेवी भगवती मन्दिर (कुवा), रामजानकी हनुमान मन्दिर (हनुमान नगर), पिडरिया माई मन्दिर (पिडरिया टोल), कृष्ण मन्दिर (मुरलीसर), महादेव मठ (मुरलीसर), दुर्गा मन्दिर (मुरली सर), भैरव मन्दिर (भैरव चोक), फुलेश्वरी माई मन्दिर (सीताराम गौशाला), वौद्धि माई मन्दिर (रामचोक), राम मन्दिर रहेका छन् । यस्तै अन्य पवित्र सम्पदाहरूमा धनुष सागर, गंगा सागर, गोपाल धर्मशाला, जलाइद नदी, मुरली सर, विषहरा सर रहेका छन् । कुटीहरूमा क्रमशः गंगासागर डीलमा अवस्थित रामजानकी कुटी, बरही कुटी, खाक चोक सनकादिक मन्दिर, कुशबाहा कुटी, रामजानकी कुटी (बहुअर्वाबाला) विषहरा सरको डिलमा रहेका रामजानकी कुटी, बेलदार चौभान कुटी, गोपाल सेवा समिति (कृष्ण मन्दिर), हजाम कुटी, मण्डल (केवट) सेवा आश्रम, सोनार कुटी, महापात्र कुटी बाहेक कुम्भकार जातीय मन्दिर (कुटी), प्रजापति मन्दिर (कुटी) रहेका छन् ।

अमूर्त सम्पदाहरूका रूपमा यी उपर्यूक्त मठ-मन्दिर तथा कुटीहरूमा गाइने भक्तिगीत, संगीत, किर्तन-भजनका साथै अष्टयाम, नवाहपरायण, हनुमान आराधना लगायत अन्य लोकगीतहरूलाई समावेश गर्न सकिन्छ । यसै क्षेत्रभित्र गंगा सागरमा महागंगा आरती एउटा अति मनमोहक धार्मिक कार्यक्रमलाई समेत निरन्तरता दिएको देखिन्छ ।

व्यापारिक स्थलको रूपमा जनक चोकदेखि भानु चोकसम्म तथा जनक चोकदेखि क्याम्पस चोकसम्म यस मार्गको दायाँ-बायाँ भागमा हरेक किसिमका व्यापारिक पसल रहेका छन् । जनक मन्दिर, शिव मन्दिर, राम मन्दिरका गेटमा फूलमाला, फलफूल तथा अन्य पूजाका सामाग्रीका पसलहरू राम्ररी फस्टाएका छन् । गंगा सागर, धनुष सागर, विषहरा सर, मुरली सर, भूतही पोखरी लगाएत जलाइद नदीमा समेत बोटिङ्गको सम्भावना रहेको देखिन्छ । यस्ता कामबाट पर्यटकहरू आकर्षित गर्न सजिलो हुने देखिन्छ ।

५. जनक हजारी विद्यापीठ करिडोरः

यस करिडोरको शुरुआत जानकी चोकबाट अरगजा सरको पश्चिमी-दक्षिणी कोणबाट दक्षिणतिरको बाटो समात्दै मेस्तर टोल पार गरेर महाराज सागर पुगिन्छ । पुनः महाराज

सागरको दक्षिणी डिलको बाटो हुँदै जनकपुरधाम-ढल्केवर राजमार्ग पार गरेर पश्चिमतिरको बाटो पन्छाउँदै सतानन्द आश्रम (सीता कुण्ड) पुगिन्छ । सीता कुण्डबाट फर्की पुनः राजमार्ग पार गरेर महाराज सागरको उत्तरबाटी डिल हुँदै जानकी चोक पुगेर अन्त हुन्छ । यसको लम्बाई लगभग ७ कि.मि. रहेको छ ।

यस करिडोरमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा महाराज सागर, सीता कुण्ड, जनक हजारी संस्कृत विद्यापीठ, सेन्ट्रल इन्जिनियरिङ्ग कलेज, महाराज दशरथ मन्दिर, रामजानकी भगवान कुटी (महाराज सागरको दक्षिणी-पूर्वी कुना), राम जानकी भगवान कुम्हार कुटी, रामजानकी कुम्हार कुटी (महाराज सागर), रामजानकी तेली कुटी, स्वर्ण मण्डप, बीन जातीय कुटी, मलाह जातीय कुटी, रामजानकी ब्राह्मण कुटी, सतानन्द आश्रम (सीता कुण्ड), रामजानकी मुसहर कुटी (दिनाभद्री कुटी) रहेका छन् । यस्तै जनक हजारी संस्कृत विद्यापीठ कम्पाउण्ड भित्र लक्ष्मीनारायणको विशाल मन्दिर रहेको छ ।

अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा यी मठ-मंदिर, कुटी, आश्रम आदिमा गाइने भक्तिगीत, किर्तन-भजन, रामायण पाठ, नवाहपरायण, अष्टयाम यज्ञ, हनुमान आराधना रहेका छन् । कतै-कतै मन्दिरहरूमा, मैथिली लोकगीत तथा लोकनाच पनि गर्ने गरिन्छ । व्यापारिक दृष्टिकोणले यो क्षेत्र त्यति विकसित छैन तर राजमार्गको वरिपरि खाद्यान्न पसल, होटल, खाजा तथा सा-साना किराना पसलहरू रहेका छन् ।

६. बेलाकुटी करिडोरः

यस करिडोरको लम्वाई लगभग ७ कि.मि. रहेको छ । यो करिडोर पुरन्दर सरको पूर्व-दक्षिण हुँदै मठिचोक (माछा बजार चोक) पार गरेर बसहिया रोडको हनुमान मन्दिरको दक्षिण भाग हुँदै दूधमतीको बेला चोकमा पुगिन्छ । त्यहाँबाट बेलाकुटीको गेट हँदै उत्तर तिरको बाटो लागेर पुनः परिक्रमा सडक पार गरी पुरन्दर सरको पश्चिम डिलबाट जानकी चोकमा गएर मिल्छ ।

यस करिडोरमा पर्ने मूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा पुरन्दरसर, दूधमती नदी, रामजानकी तत्माकुटी, रामजानकी मुसहर कुटी, गौड कुटी, जनकपुरधामको वर्तमान बस स्टैण्ड, रामजानकी बेला कुटी, हनुमान मन्दिर (बसहिया सडक), दक्षिण काली मन्दिर (बसहिया सडक) रहेका छन् । यस्तै अमूर्त सम्पदाहरूमा यी मठ-मन्दिर तथा कुटीहरूमा गाइने किर्तन-भजन, रामायण पाठ, दिनाभद्री महाराजको लोकगीत रहेका छन् ।

यसै करिडोर अन्तर्गत् नयाँ बस स्टैण्ड परेको हुनाले किराना, फलफूल, होटल, खाजा, मिठाइ पसल आदिले राम्रो व्यापारिक अवसर पाएका छन् । यसै करिडोर अन्तर्गत् सीताशरण होटल पनि रहेको छ ।

७. पाप मोचनी करिडोरः

यसको शुरुआत पनि जानकी चोक बाट भइ राजदेवी मन्दिरको पश्चिम पट्टीको बाटो हुँदै संकटमोचन मा.वि. अगाडिबाट विश्वकर्मा चोक पार गरेर सोझै पापमोचनी मन्दिरसम्म गएको छ । पापमोचनी मन्दिरको पश्चिम भागबाट बसहिया रोड हुँदै पुरानो बस स्टैण्ड पार गरेर कलवार कुटीको उत्तर साइड हुँदै बजरंग चोक पारगरी पुनः जानकी चोक नै फर्कन्छ । यस करिडोरको लम्बाई ७ कि.मि. छ । यस करिडोरमा पाइने मूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा विश्वकर्मा मन्दिर, पापमोचनी मन्दिर, कलवार कुटी रहेका छन् । यस्तै अमूर्त सम्पदाहरूमा यी मठ मन्दिरहरूमा गाइने भक्तिगीत-संगीत, भजन-किर्तन, दशैंमा गाइने झिझिया लोकगीत तथा लोकनाच रहेका छन् । यस भित्र व्यापारिक पसलहरूमा विभिन्न औषधी, लटगेना, कपडा, फलफूल, इलेक्ट्रीक समान, मोबाइल मरम्मत केन्द्र, पुस्तक, चिया तथा खाजा पसलहरू रहेका छन् । यस क्षेत्रमा केही होटलहरू पनि सञ्चालित रहेका छन् ।

८. अन्तर्गृही परिक्रमा करिडोरः

यसको लम्बाई लगभग ८ कि.मि. छ । यस करिडोरको शुरुआत कदम चोकबाट दक्षिणतर्फ बढ्दै विषहरा चोक विद्यापति चोक, विश्वकर्मा चोक, भठी चोक (माछा बजार चोक), भ्रमरपुरा चोक, याज्ञवल्क्य चोक, वाल्मीकि चोक, रत्नसागर चोक (पिडारी गाउँ), पिडारी चोक, बेलही चोक, शुभनारायण चोक, भानु चोक हुँदै कदम चोकमा फर्की अन्त हुन्छ । यस परिक्रमा करिडोरको दायाँ-बायाँ भागमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा कदम चोकमा अवस्थित मनोकामनासिद्ध पञ्चमुखी हनुमान, राधाकृष्ण मन्दिर (गोपाल सेवा समिति), कृष्ण मन्दिर (मुरलीसर), शिव मन्दिर (मुरलीसर), दुर्गा मन्दिर (मुरलीसर), अब्जेश्वर महादेव, महाकवि विद्यापतिको सालिक (विद्यापति चोक) विश्वकर्मा मन्दिर, रत्नसागर कुटीले निर्माण गरेको राजानकी मन्दिर, प्रेमलता रमण कुञ्ज (सिगरेट फैक्ट्रीको पश्चिमको मूलद्वार नजिक), शहीद शुभनारायणको सालिक, सोना महारानी देवी मन्दिर रहेका छन् । यसै करिडोरको पश्चिम भागमा यज्ञवल्क्य संस्कृत मा.वि,.मुरली सर (विद्यापति चोक), विषहरा सर रहेका छन् ।

यस्तै अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा यी मठमन्दिरहरूमा गाइने भक्तिगीत, भजन-किर्तन तथा मैथिली लोकगीत रहेका छन् । व्यावसायिक रूपले हेर्दा यस सडकको वरिपरि विभिन्न सरसमानका ठुल्ठूला पसलहरू रहेका छन् । खासगरी कदम चोक, विषहरा चोक विश्वकर्मा चोक, पिडारी चोक, वेल्ही चोक, शुभनारायण चोक, भानु चोक प्रमुख व्यापारिक केन्द्र रहेका छन् । यस मार्गको निर्माण गराउने साधुको नाम मौनी बाबा अवधकिशोर दास बैष्णव हो । वहाँले परिक्रमाबासीको कठिनाइलाई ख्याल गरी श्री ५ को सरकारबाट अनुदान ल्याई सडक निर्माण तथा मर्मतका काम गराएको थिए । त्यसैले यसलाई मौनी बाबा परिक्रमा सडक पनि भनेको छ ।

९. मध्य परिक्रमा करिडोर :

यसको लम्बाई १०५ कि.मि. रहेको छ । यस परिक्रमाको शुरुआत जनकपुरधाम-धनुषाधाम मार्गको बाटोमा पर्ने कचुरी स्थित मिथिलाविहारी मन्दिरबाट रामजानकीको डोला उठी फाल्गुण अमावश्याका दिन श्रद्धालुहरू जनकपुरधामको हनुमान गढी (हनुमान नगर) मा जम्मा हुन्छन् । यहाँबाट दोस्रो विहान अर्थात् शुक्ल परेवाका दिन भारतको विहार प्रान्तमा पर्ने कल्याणेश्वर स्थानमागई विश्राम गरी पुनः दोस्रो दिन अर्थात् शुक्ल द्वितीयाका दिन गिरिजा स्थानमा विश्राम लिन्छन् ।

यस्तै क्रमशः तृतीयाका दिन त्यहाँबाट नेपालको मटिहानीमा विश्राम पछि भोलीपल्ट जलेश्वर पुग्ने गरी हिडेका हुन्छन् । यसरी क्रमशः पञ्चमीका दिन मडइ, षष्टीका दिन ध्रुवकुण्ड, सप्तमीका दिन कञ्चनवन, अष्टमीका दिन क्षिरेश्वरनाथ, नवमीका दिन धनुषाधाम, दशमीका दिन सतोषर (सप्तपोखरी), एकादशीका दिन हरुसाहा, द्वादशीका दिन भारत विहारको करुणा, त्रयोदशीका दिन विसौल र चतुर्दशीका दिन पुनः कल्याणेश्वर हुँदै सोही दिन जनकपुरधाममा आएर विश्राम लिन्छन् । भोली पल्ट अर्थात् पूर्णिमाका दिन गंगासागरमा स्नान गरी अन्तर्गृही परिक्रमा घुमेर आ-आफ्ना घरतिर लाग्छन् । यस परिक्रमाको घुमाइ अवधि १५ दिनको हुन्छ ।

यस परिक्रमा मार्गमा पर्ने मूर्त सम्पदाहरूमा प्रमुख सम्पदाहरू कचुरीको मिथिला विहारी मन्दिर, हनुमान नगरको रामजानकी हनुमान मन्दिर, कल्याणेश्वरमा कल्याणेश्वर महादेव गिरिजा स्थानमा गिरिजा मन्दिर, मटिहानीमा लक्ष्मीनारायण मन्दिर, जलेश्वरमा जलेश्वरनाथ महादेव मन्दिर, मडइमा रामजानकी तथा महादेव मन्दिर, ध्रुवकुण्डमा ध्रुव मन्दिर तथा ध्रुवकुण्ड, कञ्चनवनमा इच्छावती गंगा र विरजा गंगाको साथसाथै रामजानकी

मन्दिर, मनोरम वन-जङ्गल, महेन्द्रनगरमा क्षीरेश्वरनाथ महादेव मन्दिर, धनुषाधाममा पिनाक धनुषको अंश अवशेष, रामजानकी मन्दिर, पोखरी, तलाउ, वनस्पति उद्यान, सतोषरमा सप्तऋषि पोखरी, विमला नदी, रामजानकी मन्दिर, शिवलिङ्ग मठ, करुणामा रामजानकी मन्दिर रहेका छन् ।

यी मठ-मन्दिरहरूमा गाइने भक्तिगीत, संगीत, किर्तन-भजन, आरती पाठलाई अमूर्त सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ । यी विश्राम स्थलमा परिक्रमाबासी भक्तजनबाट गाइने लोकगीतहरूलाई पनि अमूर्त सम्पदामा जोड्न सकिन्छ । व्यापारिक दृष्टिकोणले यी विश्राम स्थलहरूमा साना-साना बजारको दृश्य हेर्न पाइन्छ । यी बजारहरू खाद्यान्न, फलफूल, लत्ताकपडा, श्रृंगार, लटगेना, किराना पसलहरूका राम्रो अवसर रहेका छन् ।

५. निष्कर्ष र सुझाव (Conclusion and Recommendation)

निष्कर्ष (Conclusion):

जनकपुरधामलाई दुई पाटोमा हेर्नुपर्ने हुन्छ । पहिलो भनेको प्राचीन जनकपुरधाम र दोस्रो भनेको आधुनिक जनकपुरधाम हुन । प्राचीन जनकपुरधामलाई जनकबंशले दिएका कुशल तथा विद्वान तथा राजाहरूद्वारा जनकपुरधाम शासित थियो भने आधुनिक जनकपुरधाम एउटा विशेष धाम तथा स्थानीय शासनका केन्द्रको रूपमा मात्र सिमित भएको छ । अहिले विश्वका हिन्दूहरू मात्र होइन अन्य धर्मावलम्बीहरू समेत जनकपुरधाममा आएर पवित्र हुन चाहन्छन् । हुनत आधुनिक जनकपुरधामको खोजी महात्मा शूरकिशोर दास वैष्णवको प्रयासबाट भएको प्रमाण छ । पछि अन्य सन्त महन्थले जनकपुरधामको विकासमा ईटहरू थप्दै आए । अहिले नेपालको प्रदेश नं. २ को प्रादेशिक राजधानी तथा धनुषा जिल्लाको सदर मुकाम रहेको छ ।

आजको जनकपुरधाममा विश्वका पर्यटकहरू समेत रुचि राख्न थालेका छन् । उनीहरूको आवत-जावतले जनकपुरधामको चहल-पहलमा निकै बृद्धि भएको छ । नयाँ-नयाँ होटलहरू खुलेका छन् । पर्यटकहरूलाई जनकपुरधाम भ्रमण गर्न सजिलो कसरी हुन्छ भने सोचका साथ जनकपुरधाम सम्पदा मार्ग सिमाङ्कन खाका तयारीको सिलसिलामा यो सानो खोजलाई मूर्त रूपमा ल्याइएको छ । यस खाकामा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी इन्टरनेटको माध्यमबाट जनकपुरधामका विभिन्न पवित्र स्थल, पोखरी, सर, तलाउ, कूप, मठ, मन्दिर, कुटीहरूका अवलोकनमा सहजताको काम गरोस भने उद्देश्य साथ जनकपुरधाम सम्पदा मार्ग सीमाङ्कन खाका कोर्ने काम भएको छ ।

अहिलेसम्म जनकपुरधामको बाटो-घाटो तथा सर-सफाइलाइ हेर्दा वर्तमान समयमा केही सुधार भएको अवस्था छ। पर्यटककालागि पर्यटन स्थल बन्दै आएको छ। जनकपुरधाम उपमहानगरपालिकाका मेयर लालकिशोर साह तथा उपमेयर रिताकुमारी मिश्रको सक्रियतामा जनकपुरधामका सडकहरू अहिले लगभग पक्कीकरण भैसकेका छन् । मठ मन्दिर तथा कुटीहरूमा समेत मर्मत/सम्भार तथा रंग/रोगनकालागि स्थानीय सरकारबाट सहयोग भेटिरहेका छन् । जनकपुरधामका जानकी मंदिर लगायत केही मंदिरहरूलाई विश्व सम्पदा सूचीमा दर्ता गराउन अथक प्रयास जारी छ। यस्ता सांस्कृतिक सम्पदाको विकासमा सबैको हातेमालो आवश्यक छ।

जनकपुरको विकास हामी नै गर्ने हो भने उद्देश्यकासाथ अगाडी बढ्दा पक्कै गन्तव्यमा पुगिन्छ । अहिले प्रविधिको युग हो । प्रविधिले प्रत्येक पक्षलाई छोएको छ । प्रविधिको विकास विना हामी चाहेका विकासको स्तरसम्म पुग्न कठिन छ। यसले तयार गर्ने खाकाबाट जनकपुरधामका विभिन्न सांस्कृतिक सम्पदा, धार्मिक स्थल, प्रमुख जलाशय, मंदिर, कुटी तथा अन्य सडक, चौक, बाटो-घाटोलाई इन्टरनेट संग जोडेर विश्व समक्ष सजिलै पुऱ्याउन सकिन्छ। अर्कोतिर नेटमा राख्दा विश्वका पर्यटकहरू घरै बसी-बसी आ-आफ्ना मोबाइल, लैबटप तथा अन्य विद्युतीय साधन मार्फत जनकपुरधाम बारे विस्तारमा जानकारी पाउन सक्ने छन् । भविष्यमा यसले जनकपुरधामलाई पर्यटनको क्षेत्रमा निकै ठूलो गन्तव्य स्थल हुनेमा विश्वास गर्न सकिन्छ।

अर्कोतिर जनकपुरधाम रहेका बाटा/घाटालाई मूल मार्ग, सहायक मार्ग र उपसहायक मार्गका रूपमा छुट्याएर बाँडिएका छन् । अर्कोतिर जनकपुरधामको सम्पूर्ण क्षेत्रलाई समेटेर नौवटा करिडोरमा राखिएका छन् । यी करिडोरहरू जानकी करिडोर, बिहार कुण्ड करिडोर, मणीमण्डप करिडोर, कुपेश्वरनाथ करिडोर, विद्यापीठ करिडोर, बेलाकुटी करिडोर, पापमोचनी करिडोर, अन्तर्गृही परिक्रमा करिडोर र मध्यमा परिक्रमा करिडोर छन् ।

यो सानो प्रतिवेदन तयार गर्न विभिन्न सम्बन्धित साहित्यको अवलोकन तथा अध्ययन गरिएका छन् । यस प्रतिवेदनलाई पूरा गर्न अध्ययन गरिएका विधिहरूमा प्राथमिक तथा द्वितीय तथ्याङ्क संकलन विधिहरूलाई प्रयोगमा ल्याएका छन् । अनुसन्धान तयार गर्न विभिन्न विधिहरूको सहयोग लिने गरिन्छ । अहिलेको कुनै पनि अनुसन्धान प्रतिवेदन वैज्ञानिक विधिमा आधारित रहेको हुन्छ। अनुसन्धान भनेको नयाँ कुराको पता लगाउनु वा गरिएका अनुसन्धानलाई नयाँ ठंगले पुनर्लेखन गरेको हुनुपर्छ । यसमा नयाँ नयाँ क्षेत्रलाई गहिरो र विस्तारपूर्वक सूचना तथा संचारलाई प्रयोग गरेको हुनुपर्दछ। कुनै पनि अनुसन्धानमा मानव

जातिलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर पूर्णता दिनु पर्दछ । यस प्रतिवेदनमा पनि पर्यटकलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर कति सुविधा दिन सकिन्छ भने उद्देश्य राखेर तयार गर्ने काम भएको मान्न सकिन्छ ।

सुझाव (Recommendations):

जनकपुरधामको पर्यटन विकासमा जनकपुरधाम सम्पदा मार्ग सीमाङ्कन खाकाले एउटा ठूलो भूमिका खेल्ने छ । कुनै पनि क्षेत्रको विकासमा बाटो-घाटोको प्रमुख स्थान हुँदो रहेछ । हिजोको जनकपुरधाम भन्दा आजको जनकपुरधामले निकै ठूलो फर्को मारेको छ । जति फर्को मारेपनि जनकपुरधामलाई जबसम्म विश्व सम्पदा सूचीमा दर्ता हुँदैन तबसम्म विश्वका पर्यटकलाई तान्न कठिनै हुने देखिन्छ । हुनत नेपाल, भारत लगायत विश्वका हिन्दूहरू जनकपुरधामलाई इन्द्रपुरीको रूपमा मानेर आउनेहरूको कमी छैन ।

अर्कोतिर विकास भनेको एउटा यस्तो शब्द हो जसको अन्त छैन । संसारको प्रविधि विकाससंगै अगाडी बढ्नु निकै ठूलो चुनौति रहेको छ । सामुहिक प्रयासबाट पक्कै हामी गन्तव्य ठाउँमा पुग्ने नै छौ भने आशावादी हुनै पर्दछ ।

जनकपुरधामलाई अझै विश्व पर्यटकहरूका सामुने ल्याउन तत्कालै केही गर्नु पर्ने कुरा रहेका छन् । हुनत यसमा हाम्रो स्थानीय सरकार तन-मनले लागि रहेको भएपनि निम्नानुसारका केही सुझावहरू राख्न चाहन्छु :

१) जनकपुरधामका मठ मन्दिर तथा कुटीहरूलाई सुधारको आवश्यकता देखिन्छ । त्यसमा केन्द्रदेखि स्थानीय स्तरसम्मको सहयोग आवश्यक रहेको छ । यसका लागि एउटा गुरुयोजनाको आवश्यकता रहेको छ ।

२) जनकपुरधामलाई पोखरीहरूका शहर भनेर चिनिन्छ तर आजको दिनमा यी पोखरीहरू स्थानीयहरूबाट निकै अतिक्रमित भइ रहेका छन् । बाँकीको पोखरीहरूका अवस्था पनि ठीक छैन । यी पोखरीहरू निकै फोहर तथा दुर्गन्धित रहेका छन् । यसैले अतिक्रमित तथा लोप भएका पोखरीहरूको खोजको साथै सरसफाइमा ध्यान जानु पर्दछ ।

३) पोखरीका डीलहरूमा हरिया बोट-बिरुवाको बृक्षारोपन गरी हरियो जनकपुरधाम बनाउन सहयोग गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

४) सडकको दायाँ-वायाँ भागमा रुख रोप्ने काम भएपनि यसको निरन्तरता तथा सुरक्षामा ध्यान जानु पर्दछ ।

५) प्रत्येक सांस्कृतिक तथा धार्मिक सम्पदा स्थलसम्म पुग्न पक्की सडकको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

६) जनकपुरधाममा अवस्थित धार्मिक स्थल, मठ, मन्दिर, कुटी, पोखरी, तलाउ, सर, कुण्ड, कूपहरूका महत्वलाई व्यापक प्रचार-प्रसारमा ल्याउनु पर्ने हुन्छ ।

७) जनकपुरधामलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको धार्मिक तथा सांस्कृतिक सहरसम्म पुग्न बाटो-घाटोको सम्बन्ध हुनु पर्दछ ।

८) रेल्वे तथा हवाइ मार्गको विकासमा जोड दिनु पर्दछ । जनकपुरधामको हवाइ मैदानलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको मैदानमा परिणत गर्ने प्रयास हुनुपर्दछ ।

९) जनकपुरधामका सम्पूर्ण धार्मिक महत्त्व बोकेका स्थल, मंदिर, कुटी, जलाशयहरूलाई विद्युतीय प्रचार-प्रसारमा राख्नु पर्दछ । यहाँ एउटा ठूलो धार्मिक संग्राहालयको निर्माण हुनु पर्दछ । यी सबै ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक धरोहरहरूलाई इन्टरनेटमा राखेर विश्व सामुने पुऱ्याउनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा कुनै कुराको योजना बनाएर मात्र हुँदैन । यसलाई प्रयोगमा कसरी ल्याउने त्यातातिर पनि बृहत् छलफलको आवश्यकता हुन्छ । यस्ता छलफलबाट निस्केका कुरालाई बुझेर मात्र योजना कार्यान्वयन तिर जानु पर्दछ । अर्कोतिर यसको विकासका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ त्यतातिर पनि अथक प्रयास गर्नुपर्ने देखिन्छ । आशा गरौं यो 'जनकपुरधाम सम्पदा मार्ग सिमाङ्कन खाका' ले एउटा भरपर्दो सहयोग गर्ने छ ।

सन्दर्भ पुस्तकहरू (Reference Books):

1) Adulyadez, H.M. King Bhumibol, 1999, The Story of Mahajanak.

2) Barghat, Richard: The Disappearance and Reappearance of Janakpur, Kailas, Journal of Himalayan Studies part-6, Kathmandu, Ratna Pustak Bhandar, 1978.

3) Bhramar, Ram Bharos kapari (2004), Cultural Heritages of Janakpur, Publisher: Greater Janakpur Area Development Council, Janakpurdham.

4) विमल, डा. राजेन्द्रप्रसाद, मिथिलाक इतिहास, संस्कृति र कला परम्परा, काठमाण्डु हिमालय बुक स्टल, वि.सं. २०७४ ।

5) Chaudhary, Radha Krishna: Mithila in the Age of Vidyapati, Chaukhamba Oriental, Baransi- 1976.

6) Jha, Makhan, The Sacred Complex in Janakpur, Ilahabad, United Publisher 1971.

7) Kelly Thomas; Janakpurdham The Land Steeped in Mythology 2011, Published by : Nepal Tourism Board, Bhrikuti Mandap, Kathmandu, Nepal.

8) मलंगिया, महेन्द्र, मै जनकपुर हूं, प्रकाशकः संतोष पब्लिकेशन, कर्णघण्टा, बाराणसी ।

९) मल्लिक, डा. शैलेन्द्रनारायण, जनकपुरको इतिहास, वि.सं. २०७४, प्रकाशकः एस मिथिला, जनकपुरधाम ।

१०) प्रसाद, रामहृदय, जनकपुर दर्पण, वि.सं. २०७३, प्रकाशकः शैलेन्द्रकुमार दास, जनकपुरधाम ।

११) Rakesh, Ram Dayal, Janakpur, The Sacred Jewel of Nepal (2005 AD), Published by Safari Nepal, Baneshwar, Kathmandu, Nepal.

१२) शरण, रामकुमार, मिथिला महात्म्य, जनकपुर परिचय, प्रकाशकः श्री जानकी पुस्तक भण्डार, जनकपुरधाम (नेपाल)

जनकपुरधामको नक्सा

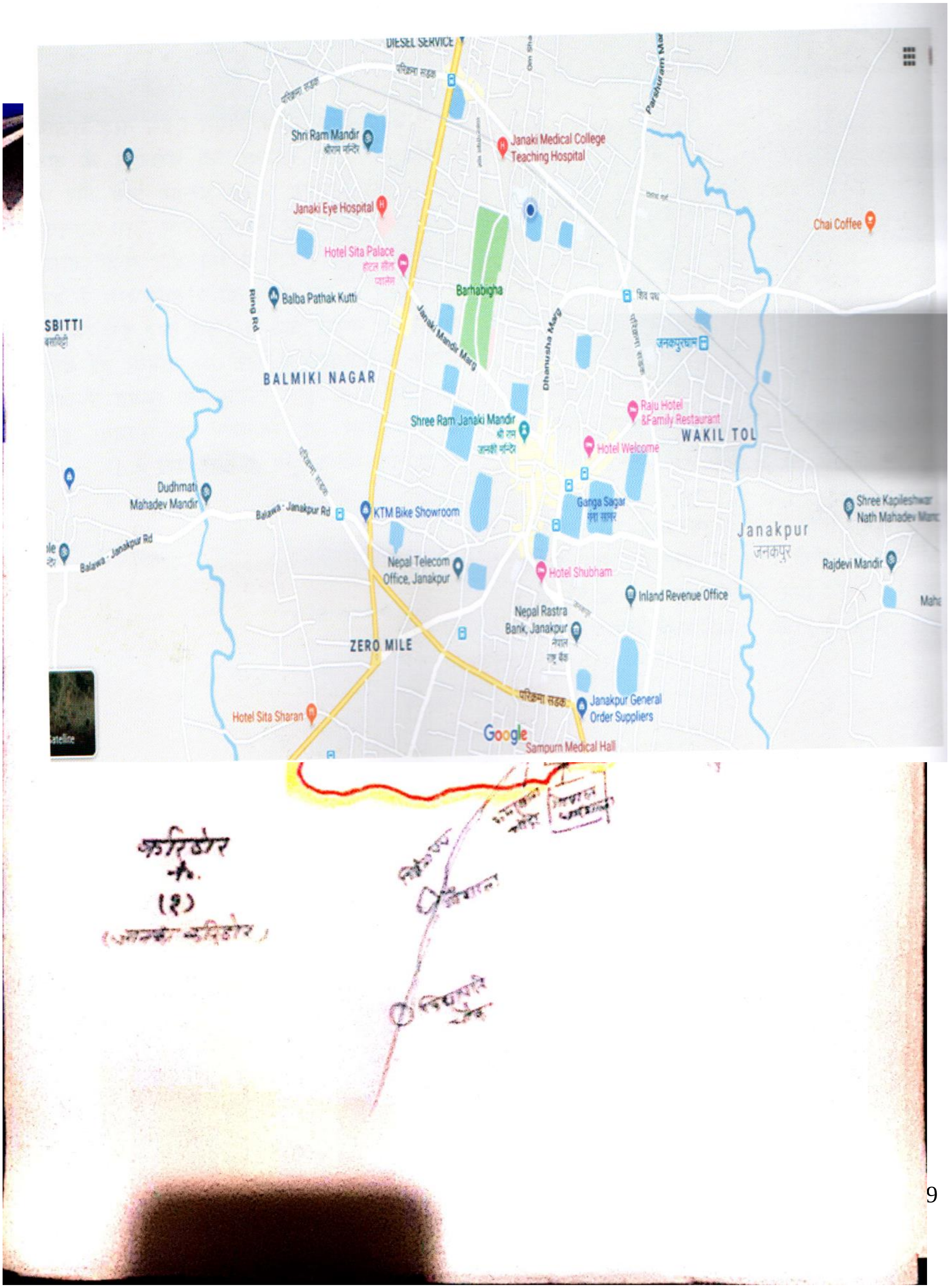

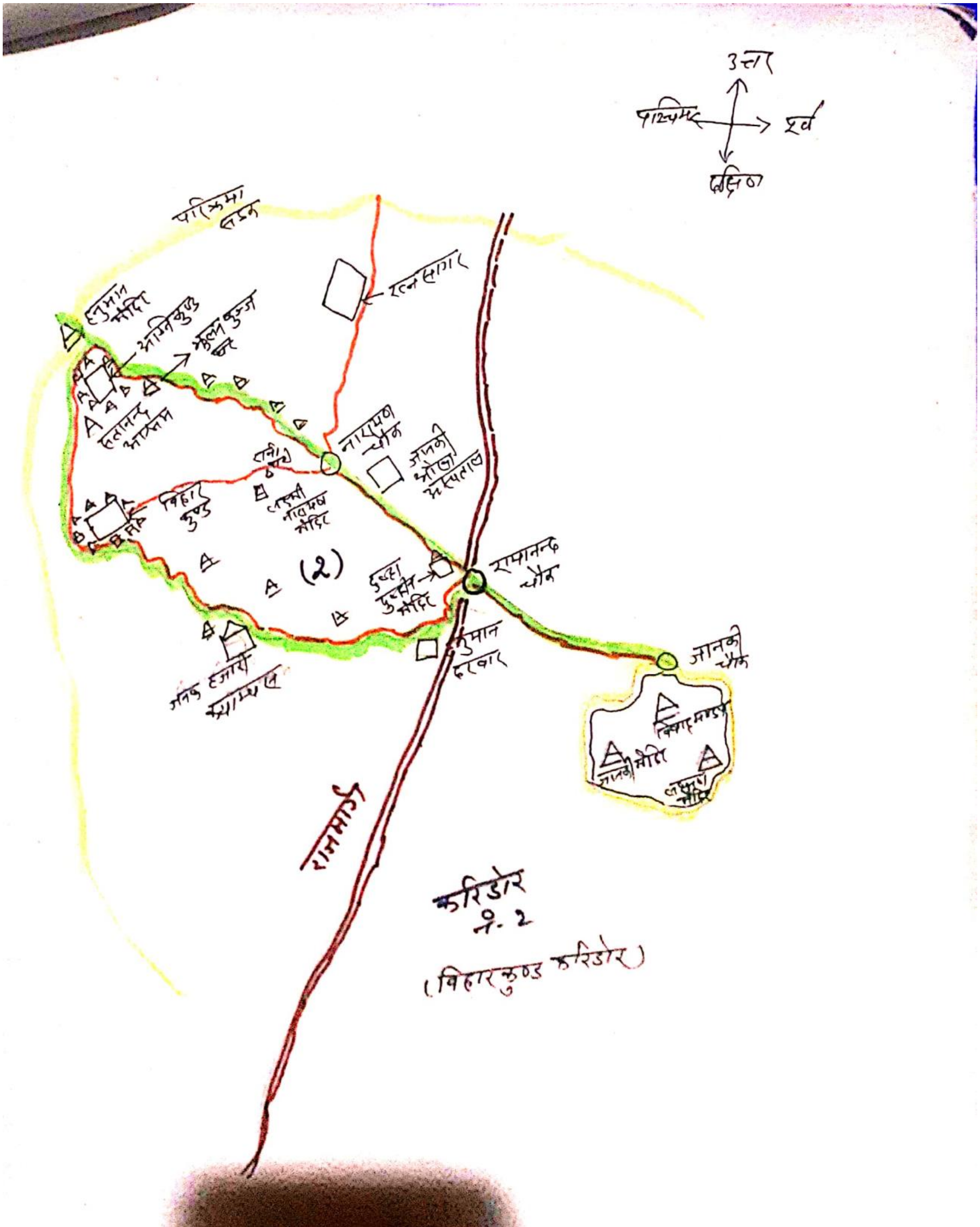
उत्तर
पश्चिम
पूर्व
दक्षिण
परिक्रमा सड़क
रत्नसागर
नारायण चौक
रामानन्द चौक
जानकी चौक
राजमार्ग
(2)
करिडोर
नं. 2
(बिहार कुण्ड करिडोर)

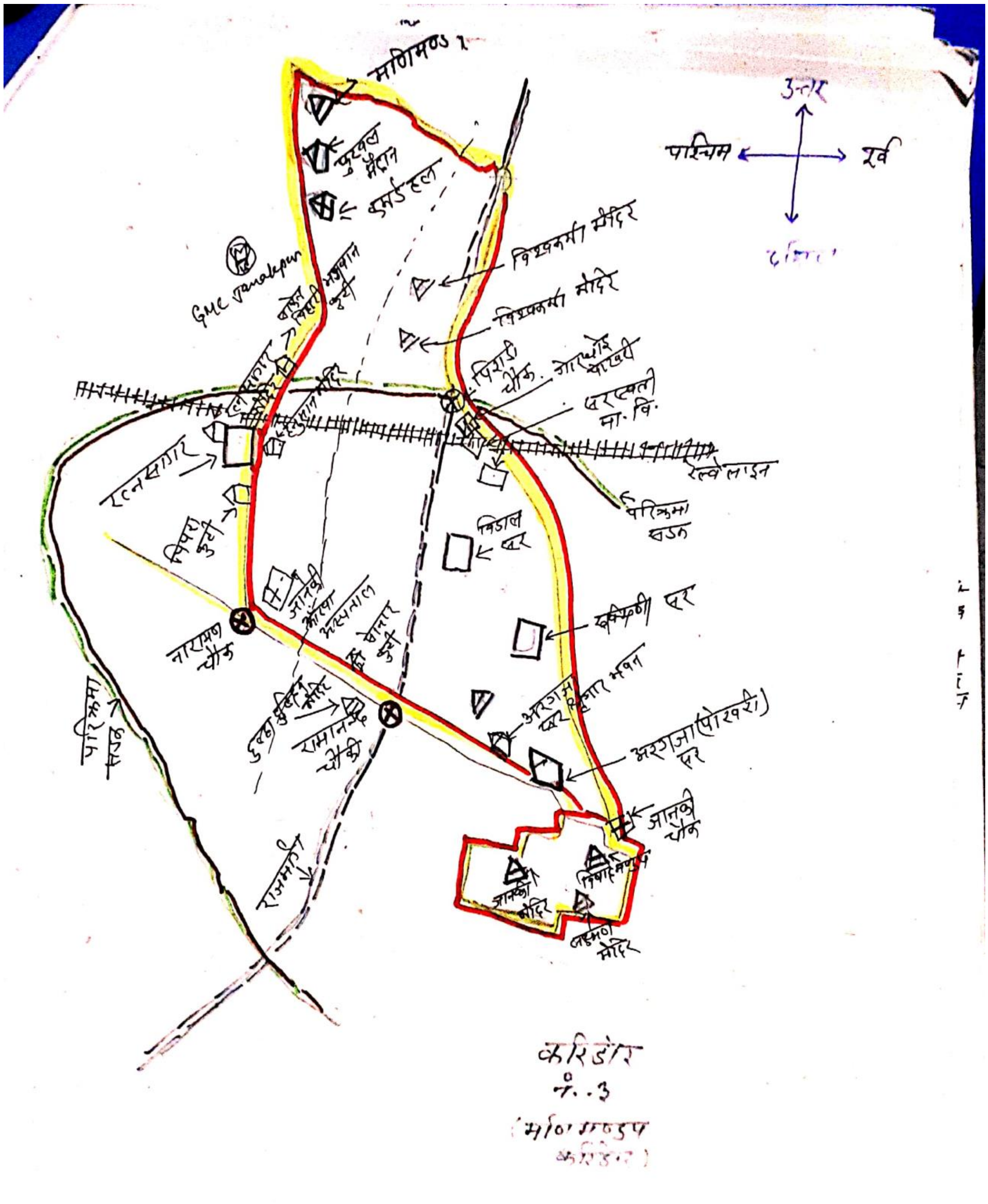
मणिमण्डप
उत्तर
पश्चिम
पूर्व
दक्षिण
फुटबल मैदान
विश्वकर्मा मंदिर
विश्वकर्मा मंदिर
GMC Janakpur
रत्नसागर
रेल्वेलाइन
परिक्रमा सडक
नारायण चौक
परिक्रमा सडक
रामानन्द चौकी
अरगजा (पोखरी) घर
जानकी चौक
जानकी मंदिर
विवाह मण्डप
लक्ष्मण मंदिर
करिडोर नं. 3
(मणिमण्डप करिडोर)

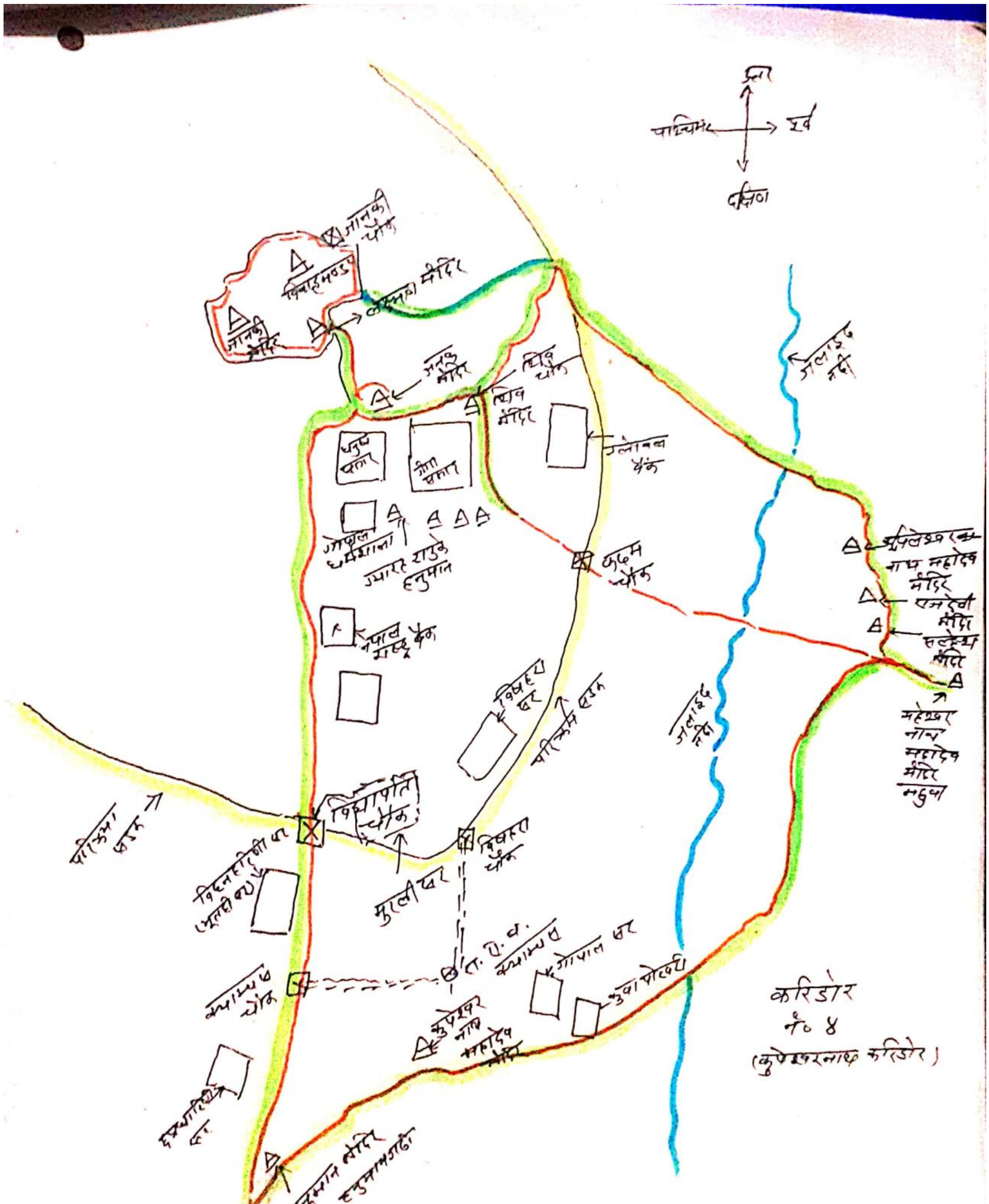
उत्तर
पश्चिम
पूर्व
दक्षिण
जानकी चौक
विवाह मंडप
जानकी मंदिर
शिव चौक
शिव मंदिर
गोपाल धर्मशाला
ग्यारह रूद्र हनुमान
विद्यापति चौक
मुलीधर
गोपाल घर
कुबेश्वर नाथ महादेव
हनुमान मंदिर
जलाढ़ नदी
करिडोर
नं० ४
(कुबेश्वरनाथ करिडोर)

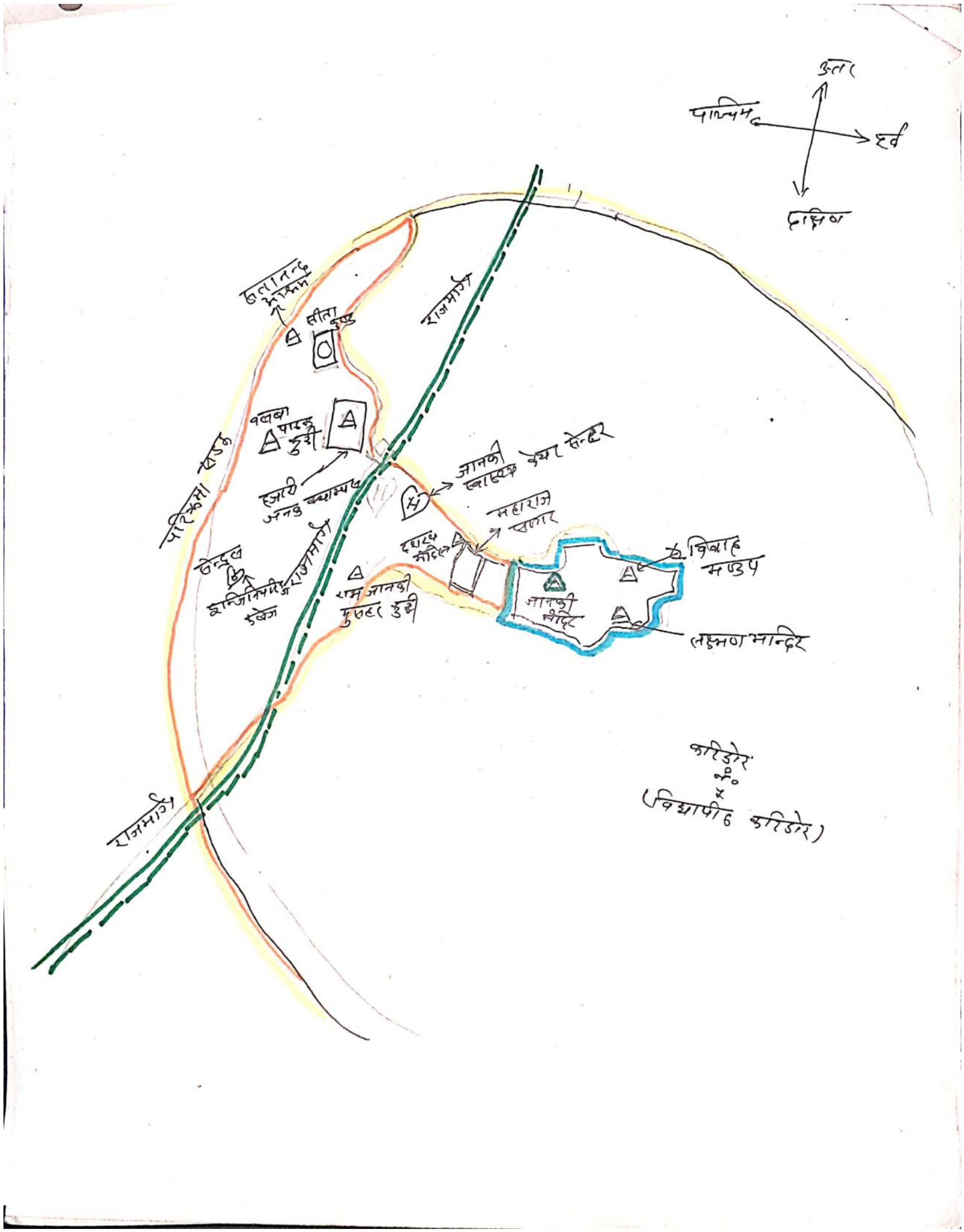
उत्तर
पश्चिम
पूर्व
दक्षिण
राजमार्ग
सीता कुण्ड
जानकी
महाराज
विवाह मण्डप
जानकी मंदिर
लक्ष्मण मन्दिर
राम जानकी
राजमार्ग
कॉरिडोर

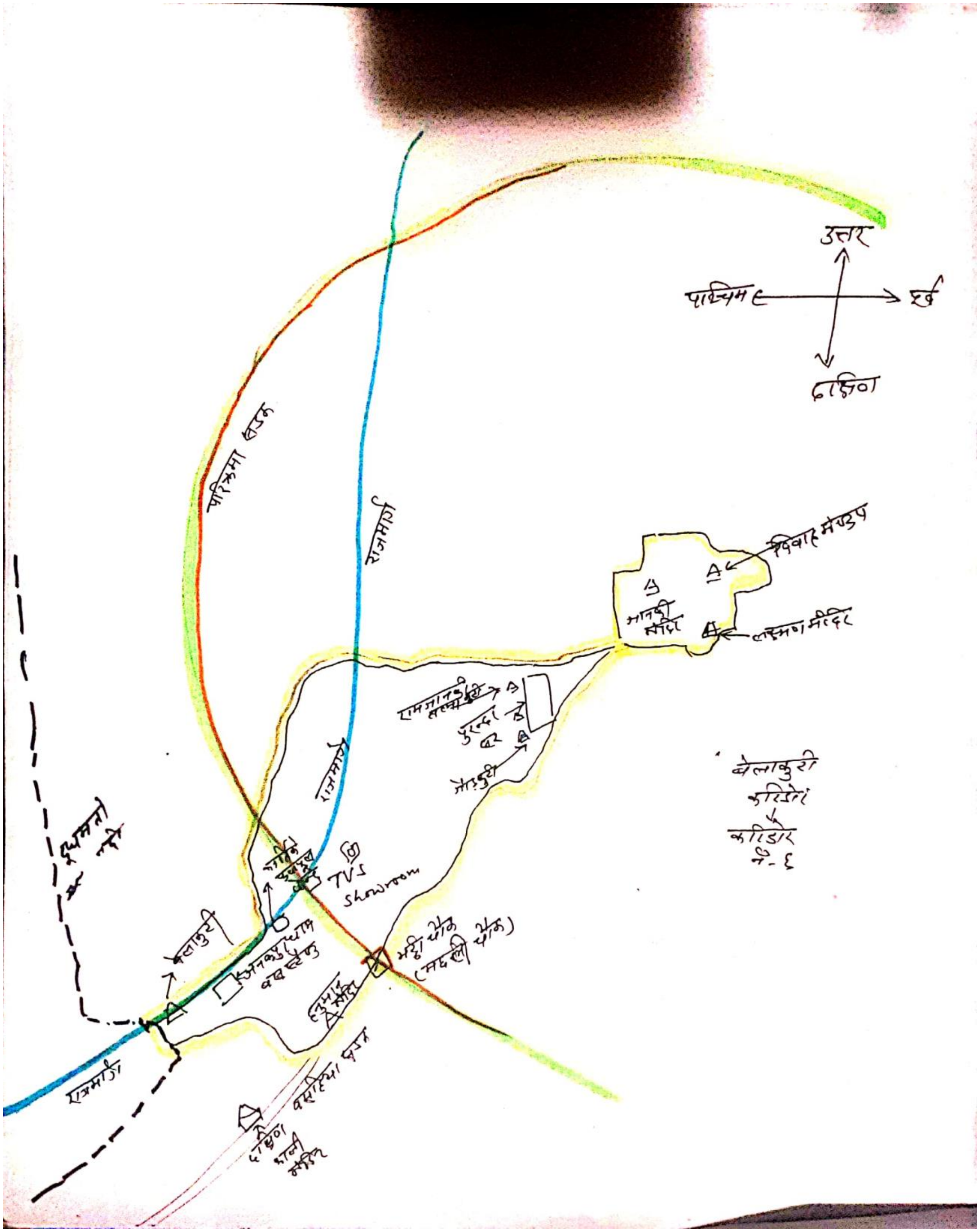
उत्तर
पश्चिम
पूर्व
दक्षिण
परिक्रमा सड़क
राजमार्ग
विवाह मण्डप
लक्ष्मण मंदिर
बेलाकुरी
TVS
Showroom
राजमार्ग

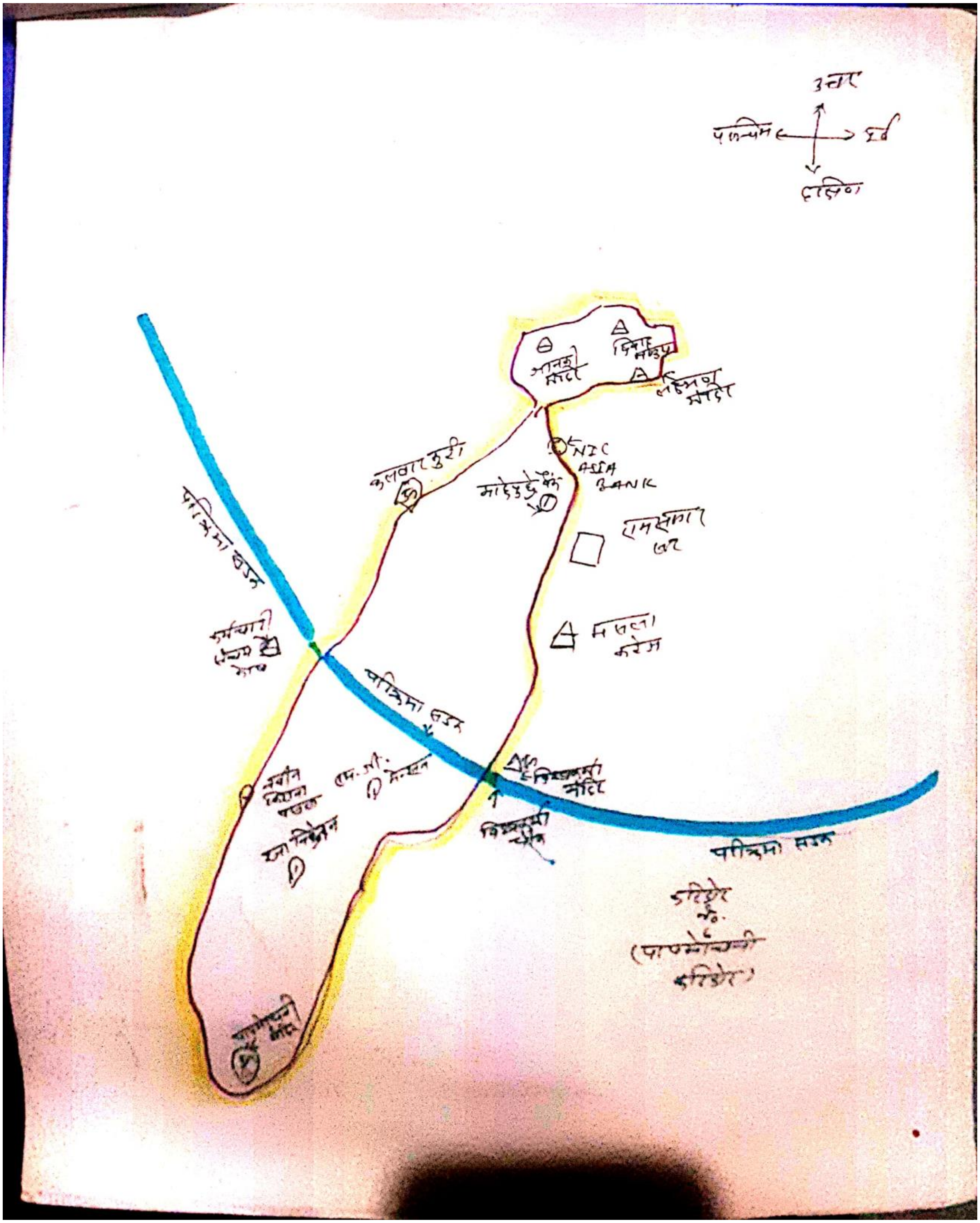
उत्तर
पश्चिम
पूर्व
दक्षिण
NIC ASIA BANK
परिक्रमा सडक

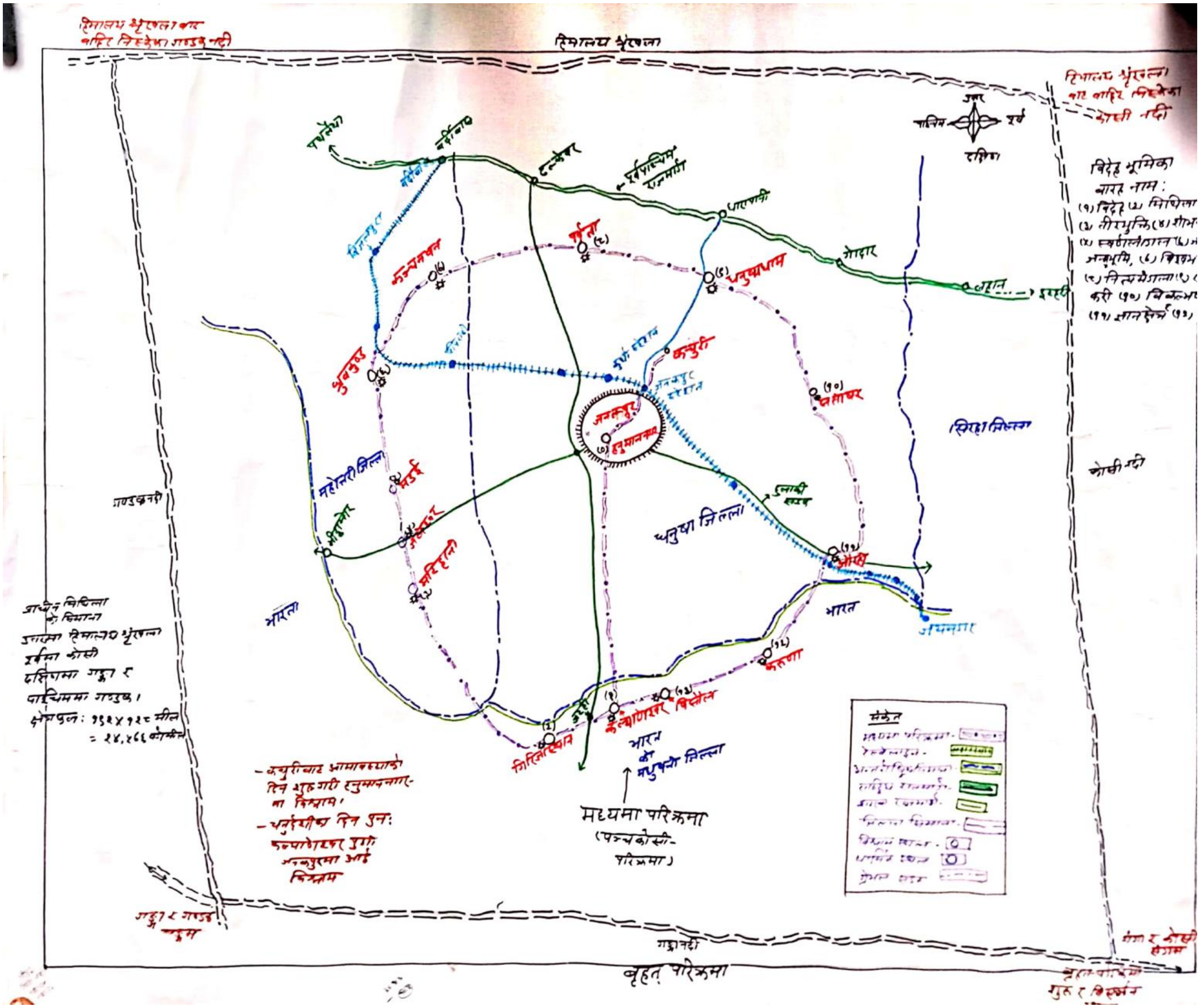
हिमालय श्रृंखला
मध्यमा परिक्रमा
(पञ्चकोसी-
परिक्रमा)
बृहत् परिक्रमा
संकेत
धनुषा जिल्ला
महोत्तरी जिल्ला
सिरहा जिल्ला
भारत

This document has been prepared with the support of Nepal Urban Resilience Programme (Sudridh-NURP), funded by the UK-Aid from the UK government; however, the views expressed do not necessarily reflect the UK government's official policies.

SUDRIDH
Nepal Urban Resilience Programme (NURP)
UKaid
from the British people